

vāv-e ezāfe

(A Hypothesis on Certain Ezāfe Constructions in the Shāhnameh and Persian Texts)

Parisa Najafi^١ , Khalil Kahrizi^٢

١. Assistant Professor, Department of English Language, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Khorramabad, Iran. E-mail: najafi.p@lu.ac.ir

٢. Corresponding author, Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Language and Literature, University of Kurdistan, Sanandaj, Iran. E-mail: kh.kahrizi@uok.ac.ir

DOI: [10.22034/perlit.2026.69870.3881](https://doi.org/10.22034/perlit.2026.69870.3881)

Article Info

Article type:

Research Article

Keywords:

Shāhnameh, ezāfe construction, critical edition, grammar

ABSTRACT

The ezāfe construction in Persian is typically marked by the **-e** ezāfe. However, in some Iranian dialects, the conjunction **“o” (and)** is used in place of the ezāfe in this construction. This feature, seemingly influenced by the scribal dialect, has also found its way into certain manuscripts of the *Shāhnameh*, and the blending of coordinative and genitive structures has posed challenges for editors in determining the original reading of the text. In this study, using a corpus-based linguistic approach, a large number of such constructions were extracted from the *Shāhnameh* and analyzed, focusing on four expressions: “*Fārsi o Darī*”, “*Bām o Sarāy*”, “*Zabān o Gomān*”, and “*Pīlān o Kūs*”. The first two expressions are attested in other texts as well, whereas the third and fourth, whose correct form and meaning are disputed, were examined solely within the *Shahnameh*. In addition to proposing editorial suggestions and reporting on the occurrences of these constructions, the study also discusses their grammatical nature. The findings indicate that the replacement of **“o”** for the ezāfe is possible in genitive constructions where both constituents are primarily nouns of possessive type. Moreover, in structures other than “*noun + noun*”, explanatory genitives can also take the conjunction **“o”**.

Cite this article: Najafi, P., Kahrizi, Kh., (٢٠٢٥). vāv-e ezāfe (A Hypothesis on Certain Ezāfe Constructions in the Shāhnameh and Persian Texts). *Persian Language and Literature*, ٧٩ (٢٥٤), ١-٢٢.
<http://doi.org/10.22034/perlit.2026.69870.3881>

© The Author(s).

Publisher: University of Tabriz.

Extended Abstract

Introduction

The ezafe construction is one of the most central syntactic devices in Persian. In its standard form, it is marked by the unstressed vowel -e/-ye, which links a head noun to its modifier, possessor, complement, or descriptive dependent. Although this construction is usually represented in writing through kasra, historical and dialectal evidence shows that Persian and related Iranian varieties have not always expressed this relation in a uniform way. In some Iranian dialects, and occasionally in Persian textual transmission, the relation normally marked by ezafe appears with vāv instead of kasra. This phenomenon, which may be called “ezafe vāv,” creates a significant philological and grammatical problem, because its surface form is identical to the ordinary coordinating conjunction vāv ‘and’. As a result, scribes, editors, and commentators may misinterpret an ezafe structure as a coordinate construction, or conversely emend a genuinely coordinate phrase into an ezafe construction. This study proposes a corpus-based hypothesis about a group of such constructions in the *Shahnameh* and in other early Persian texts. The main concern is not merely orthographic variation, but the grammatical and editorial consequences of a structure in which vāv functions as a marker of dependency rather than coordination. The problem is especially important in classical Persian textual criticism, where editors often decide between competing manuscript readings on the basis of semantic plausibility, metrical constraints, and the authority of particular manuscripts. If vāv can, under certain conditions, represent ezafe, then several readings traditionally treated as corrupt, secondary, or coordinative may need to be reconsidered. The study therefore aims to distinguish between genuine coordinate structures and ezafe constructions containing vāv, and to clarify the grammatical environments in which such a substitution is possible.

Research Methodology

The research adopts a corpus-linguistic approach to the *Shahnameh*, using the complete electronic text of Ferdowsi’s epic as the main corpus. The corpus consists of ۴۹,۶۰۹ couplets, approximately ۵۶۹,۵۳۴ tokens, and ۱۷,۷۸۲ word types. In order to facilitate processing, the corpus was divided into smaller subcorpora, each containing roughly ۵۰,۰۰۰ words. This division made it possible to search the text more efficiently and to examine recurring syntactic patterns in manageable segments. The analysis focused on structures of the type “noun + vāv + noun,” because this is the main environment in which ambiguity between coordination and ezafe arises. Using AntConc, all instances of vāv were first extracted from the corpus. For each occurrence, the immediate left and right contexts were examined, especially one word before and one word after vāv. Since the corpus was not morphologically tagged, grammatical classification was carried out manually. Cases in which both the preceding and following words were nouns were separated from other patterns. This produced a large set of potential “noun + vāv + noun” constructions, from which approximately ۱۴,۰۷۹ relevant instances were identified. From this larger set, seventy examples were selected randomly for closer analysis. These examples were examined not only in the edited text of the *Shahnameh*, but also in major manuscripts and printed editions where available. The purpose was to determine whether particular occurrences of vāv should be interpreted as ordinary coordination or as a non-standard marker of ezafe. Four major examples received detailed attention: *pārsi o dari* “Persian and Dari / Persian-Dari,” *bām o sarāy* “roof and house / roof of the house,” *zabān o gomān* “tongue and thought / tongue of thought,” and *pilān o kūš* “elephants and drums / drums of the elephants.” The first two examples also occur in other early Persian texts, while the latter two were examined primarily within the *Shahnameh*. The study also considered problematic cases such as *māh o mehr*, where an originally coordinate structure may have been incorrectly understood as ezafe.

Discussion

The analysis shows that vāv cannot be treated simply as a graphic or scribal error in all cases. In several recurrent structures, the semantic relation between the two nouns is not coordinative but possessive, dependent, or relational. For example, in *bām o sarāy*, the broader poetic context suggests not “the roof and the house” as two separate entities, but “the roof of the house.” Similar reasoning applies to *zabān o gomān*, where the expression is difficult to interpret as “tongue and thought” in a simple coordinate sense, but becomes meaningful if understood as “the tongue of thought,” that is, the expressive or verbal capacity of the mind. In the case of *pilān o kūš*, the manuscript variation between *pilān o kūš* and *pilān-e kūš* suggests a deeper instability in the transmission of a phrase referring to drums mounted on or associated with elephants. The occurrence of both forms across manuscripts indicates that scribes may have alternated between a perceived coordinate reading and an ezafe reading. The study further argues that the phenomenon is not unrestricted. Not every “noun + vāv + noun” structure can be interpreted as ezafe. The most important grammatical finding is that ezafe vāv appears mainly in possessive or relational ezafe constructions, where the second noun can be understood as having, possessing, or being associated with the first. In such cases, the phrase may be paraphrased by a relation of possession or belonging: for instance, “the arm has strength” in *zur o bāzu* “strength of the arm,” or “thought has a tongue” in *zabān o gomān* “tongue of thought.” This semantic test helps distinguish ezafe vāv from ordinary coordination. By contrast, explanatory or appositional ezafe structures do not normally permit this substitution when they take the form “noun + noun.” Thus, a phrase such as *māh o mehr* should not automatically be emended to *māh-e mehr*, because the semantic relation does not support the same possessive dependency. Such cases are better interpreted as genuine coordination unless there is strong contextual or manuscript evidence to the contrary. The study therefore challenges overly regularizing editorial practices that replace vāv with kasa merely to conform to standard Persian syntax. The example *pārsi o dari* is particularly significant because it has often been understood as referring to two linguistic varieties, “Persian and Dari.” However, the analysis suggests that in some contexts it may represent *pārsi-ye dari*, that is, “Dari Persian,” especially where the text clearly refers to a single language rather than two separate varieties. This interpretation has implications for the historical understanding of linguistic terminology in early Persian sources.

Conclusion

This study demonstrates that some ambiguous vāv-marked structures in the *Shahnameh* and other early Persian texts are best understood as instances of ezafe vāv rather than ordinary coordination. The phenomenon appears to have entered manuscript transmission through dialectal or scribal habits and later became entangled with standard coordinate constructions. A corpus-based method makes it possible to move beyond isolated examples and identify recurrent syntactic and semantic patterns. The main grammatical conclusion is that vāv may replace the ezafe marker primarily in possessive or relational ezafe constructions, especially in “noun + noun” structures where a dependency relation can be semantically recovered. In other structural types, particularly explanatory or appositional constructions, such substitution is much more restricted and may lead to incorrect editorial decisions. The findings therefore contribute both to Persian historical grammar and to the methodology of editing classical Persian texts. They show that manuscript readings containing vāv should not be dismissed automatically as corrupt or merely coordinative. Instead, each case must be evaluated through the combined evidence of corpus frequency, manuscript distribution, syntactic structure, semantic relation, and textual context.

Keywords: *Shahnameh*; ezafe construction; ezafe vāv; Persian historical grammar; corpus linguistics; textual criticism; manuscript variation; classical Persian syntax.

واو اضافه

(طرح یک گمانه درباره بعضی از ساخت‌های اضافی شاهنامه و متن‌های کهن فارسی)

پریسا نجفی^۱، خلیل کهریزی^۲

۱. استادیار، گروه زبان انگلیسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران. رایانامه: najafi.p@lu.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده زبان و ادبیات، دانشگاه کردستان، سنندج، ایران. رایانامه: kh.kahrizi@uok.ac.ir

DOI: [10.22034/perlit.2026.69870.3881](https://doi.org/10.22034/perlit.2026.69870.3881)

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	ساخت اضافه در زبان فارسی با کسره نشان داده می‌شود. باین‌حال، در بعضی از گویش‌های ایرانی، در این ساخت به‌جای کسره، «و» به کار می‌رود. این ویژگی، ظاهراً متأثر از گویش کاتبان، به بعضی از دستنویس‌های شاهنامه نیز راه یافته و، با درآمیختگی ساخت‌های عاطفی و اضافی، مصححان این متن را در تشخیص نویسنده اصیل با دشواری روبه‌رو کرده‌است. در این پژوهش، با رویکرد زبان‌شناسی پیکره‌ای، شمار زیادی از این گونه ساخت‌ها از شاهنامه استخراج و با بررسی آن‌ها کوشیده شده‌است، چهار نویسنده «پارسی و دری»، «بام و سرای»، «زبان و گمان» و «پیلان و کوس» به بحث نهاده شود. دو نویسنده نخست در متن‌های دیگر نیز به کار رفته و نویسندگان سوم و چهارم فقط در شاهنامه بررسی شد. علاوه بر طرح پیشنهادهایی برای تصحیح و گزارش نویسنده‌های موردنظر، در این مقاله درباره ماهیت دستوری این گونه از ساخت‌های اضافی نیز سخن رفته‌است. نتایج نشان می‌دهد که جایگزینی «و» به‌جای کسره که ما آن را «واو اضافه» می‌نامیم، در ساخت‌های اضافی‌ای امکان‌پذیر است که عمدتاً دو سوی آن‌ها اسم و از نوع تعلق‌ی باشند. در ساخت‌هایی غیر از «(اسم و اسم)» نیز اضافه‌های توضیحی می‌توانند واو اضافه بگیرند.
کلیدواژه‌ها: شاهنامه، ساخت اضافه، تصحیح، دستور زبان، زبان‌شناسی پیکره‌ای.	
استناد: نجفی، پریسا؛ کهریزی، خلیل (۱۴۰۵). واو اضافه (طرح یک گمانه درباره بعضی از ساخت‌های اضافی شاهنامه و متن‌های کهن فارسی). <i>زبان و ادب فارسی</i> ، ۷۹ (۲۵۳)، ۱-۲۲. http://doi.org/10.22034/perlit.2026.69870.3881	
ناشر: دانشگاه تبریز.	
© نویسندگان.	

۱. مقدمه

اضافه یکی از ساخت‌های نحوی در زبان فارسی است که در آن مضاف با کمک کسره اضافه به مضاف‌الیه افزوده می‌شود. در بعضی از گویش‌های ایرانی این رابطه به جای کسره با «و» برقرار می‌شود؛ مثلاً در اورامی *gôš-u dēwâ* می‌گویند و منظورشان «گوش‌های دیوان» است (ر.ک: معین، ۱۳۶۳: ۱۳). در فارسی گفتاری معاصر نیز گاهی «درد دل»، «درد سر»، «رنگ رو» و «چرخ فلک» را «درد و دل»، «درد و سر»، «رنگ و رو» و «چرخ و فلک» می‌گویند (ر.ک: نجفی، ۱۳۸۷: ۴۱۹ و ۷۷۰). این ویژگی در تاریخ زبان فارسی سابقه دارد و اگرچه کاربرد گسترده در فارسی فصیح نداشته، اما ظاهراً از راه گویش بعضی کاتبان به دستنویس‌های کهن نیز راه یافته و از راه درآمیختن با دیگر ساخت‌ها سبب تصحیف و دگرگونیِ نویسش‌های اصیل نیز شده است.

اگر این ساخت‌های اضافی دارای «و» با ترکیب‌های عطفی اشتباه گرفته نشوند، عمدتاً مصححان و ویراستاران آن‌ها را نادرست می‌پندارند؛ چنان‌که نجفی (۱۳۹۱: ۳۰۶) «قوس و قزح» را غلط دانسته و با ارائه شهادی از سعدی پیشنهاد کرده آن را «قوس قزح» بنویسیم. در حالی‌که در همان شهادی که از سعدی به دست داده، سه تا از دستنویس‌ها «قوس و قزح» دارند (ر.ک: سعدی، ۱۳۸۵: ۶۰۳). همچنین این ساخت به همین شکل در دستنویس‌های مهم لغت فرس اسدی نیز دیده شده و مجتبیایی و صادقی آن را در تصحیح خود به متن برده‌اند (ر.ک: اسدی، ۱۳۶۵: ۱۲۷). در کنار توجیه‌هایی در حواشی دیوان عثمان مختاری (۱۳۴۱: ۵۳۲؛ نیز نک: ازرقی هروی، ۱۳۹۸: ۳۲۵) که نویسش «قوس و قزح» را متأثر از اصل عربی این ترکیب دانسته، تأثیر گویش کاتبان را نیز نباید در این باره نادیده گرفت.

ترجیح نویسش نسخه‌هایی که در چنین مواضعی در میان مضاف و مضاف‌الیه کسره اضافه دارند، گرچه متن را به فارسی معیار و فصیح نزدیک می‌کند، اما این پرسش را در پی دارد که اگر همه دستنویس‌ها در یک ساخت اضافی به جای کسره «و» داشته باشند، تکلیف مصحح چیست؟ از دیگر سو، آیا این گونه از «و» می‌تواند در همه انواع ساخت‌های اضافی جایگزین کسره اضافه شود؟ در این پژوهش با کمک روش‌های داده‌محور زبان‌شناسی، همه ساخت‌های دارای «و» که احتمال اضافی بودن آن‌ها نیز وجود داشت، از شاهنامه استخراج شد. پس از بررسی و تحلیل داده‌ها وضعیت دو نویسش «پارسی و دری» و «بام و سرای» که میان شاهنامه و دیگر متن‌های کهن مشترک‌اند، و دو نویسش «زبان و گمان» و «پیلان و کوس» در چاپ‌ها و دستنویس‌های شاهنامه بررسی و کوشیده شد متن و معنای درست آن‌ها با توجه به کاررفت و او به جای کسره به دست داده شود. سپس نویسش «ماه و مهر» نیز که در بیشتر تصحیح‌های شاهنامه تصحیف شده است، به عنوان نمونه‌ای از ساخت عطفی که به اشتباه اضافی پنداشته شده، بررسی شد.

تحلیل داده‌ها و بررسی تصحیحی نویسش‌ها نشان داد واوی که در ساخت‌های اضافی به کار می‌رود و می‌توان آن را «واو اضافه» نامید، در حالت «اسم و اسم» فقط در اضافه‌های تعلقی دیده می‌شود و در غیر این حالت در اضافه‌های توضیحی نیز می‌تواند اتفاق بیفتد. از همین روی، در این مقاله علاوه بر تصحیح چند نویسش از شاهنامه و گزارش و شرح آن نویسش‌ها، روشی به دست داده می‌شود که بر پایه آن بتوان ساخت‌های اضافی دارای «و» را که احتمالاً از راه گویش کاتبان به دستنویس‌ها راه یافته‌اند، از دیگر ساخت‌های فارسی، به ویژه ساخت عطفی، تشخیص داد.

۲. پیشینه پژوهش

درباره «اضافه» در زبان فارسی و تاریخچه شکل‌گیری آن، بسیاری از پژوهشگران گزارش‌های همانندی به دست داده‌اند، آن گونه که مسیر تاریخی اضافه از یک عنصر موصولی/اشاری در زبان ایرانی باستان آغاز، سپس در فارسی میانه به صورت یک واژه‌بست نحوی

درمی‌آید، و درنهایت در فارسی نوین، به شکل یک واکه پیوندی ثابت و تغییرناپذیر تثبیت می‌شود. برای نمونه، سمیعان و لارسن^۱ (۲۰۲۳) استدلال می‌کنند که سازه اضافه در زبان فارسی میانه با بازتحلیل ضمیر موصولی (hya یا tya) در فارسی باستان پدید آمد و به نشانگری شبیه به "of" در زبان انگلیسی تبدیل شد که معنای اضافه‌ای (ملکی/توصیفی) را منتقل می‌کند. به طور مشابه، سامولین^۲ (۲۰۰۷) منشأ اضافه در فارسی نو را به صورت hya- در زبان ایرانی باستان نسبت می‌دهد. او در چارچوب نظری دستور ساخت گروهی هسته‌بنیان^۳ نشان می‌دهد که اضافه به تدریج دچار فرایند دستوری‌شدگی شده‌است و همین امر موجب شد تا اضافه از یک واژه موصولی به یک وند وابسته اسمی دگرگون شود. در دوره فارسی میانه متأخر، اضافه صورتی کاملاً تثبیت شده داشته‌است، به گونه‌ای که نخست به صورت یک تک‌واژ مستقل ظاهر شد و در ادامه، رفتاری مشابه یک واژه‌بست^۴ یا حرف اضافه در گروه‌های اسمی پیدا کرد.

فرانکو و همکاران^۵ (۲۰۱۵) نیز اضافه در فارسی را یک پی‌بست بی‌تکیه^۶ می‌دانند که خالی از محتوای معنایی عمل می‌کند و هسته اسمی را به وابسته‌های بعد از آن متصل می‌سازد. این پی‌بست به صورت صدای کوتاه e به انتهای اسم یا صفت هسته افزوده می‌شود. مثلاً آنان توضیح می‌دهند که هر زمان اسمی در فارسی همراه با وابسته‌ای مثل صفت بیاید، پس از اسم، اضافه به شکل e یا ye می‌آید، برای نمونه در مثال آسمان آبی (aseman-e abi). در صورتی که چندین صفت به کار برود، اضافه بعد از هر صفت به جز آخرین آن تکرار می‌شود. کهنمویی پور^۷ (۲۰۱۴) این الگو را به صورت N-e Adj۱-e Adj۲... توصیف کرده‌است، مثل گل سرخ بزرگ. اضافه رابطه مالکیت یا حالت مضاف‌الیه را نیز مشخص می‌کند. برای نمونه کتاب حسن به معنی کتاب حسن است. اضافه در ترکیبات اسمی مانند گنبد طلا (گنبد طلایی) یا فروشنده کتاب (کتاب‌فروش) نقش «از» در فارسی یا «of» در انگلیسی را بازی می‌کند. اضافه همچنین قبل از عبارات وصفی یا جمله‌های موصولی به کار می‌رود. برای مثال مرد نگران بچه‌ها به معنای مردی که نگران بچه‌هاست است. در گروه‌های اسمی بسط‌یافته^۸ نیز هر وابسته‌ای که پس از هسته بیاید (صفت، گروه حرف اضافه‌ای یا جمله موصولی) به طور معمول با اضافه معرفی می‌شود (فرانکو و همکاران، ۲۰۱۵). در گروه‌های اسمی هم‌پایه‌شده^۹، تنها یک اضافه بر آخرین اسم قبل از وابسته ظاهر می‌شود. به عنوان مثال [کلاه و لباس] مریم به معنای کلاه و لباس مریم است که تنها قبل از مضاف‌الیه (مریم) اضافه می‌آید (کهنمویی پور، ۲۰۱۴). به طور کلی اضافه در فارسی به عنوان نشانه‌ای ضروری در گروه اسمی عمل می‌کند که پس از هسته و قبل از هر وابسته‌ای می‌آید. این نشانه در زنجیره‌ای از وابسته‌ها نیز تکرار می‌شود و بدون توجه به جنس، تعداد یا معرفه/نکره بودن اسم، به صورت ثابت e- باقی می‌ماند (فرانکو و همکاران، ۲۰۱۵).

درباره گونه ویژه‌ای از ساخت اضافه که مورد نظر این مقاله است و در آن «و» به جای کسره اضافه به کار می‌رود، تا کنون جز اشاراتی اندک، پژوهش مستقلی انجام نشده‌است. نخستین بار محمد معین (۱۳۶۳: ۱۳) در کتاب اضافه از این ویژگی در اورامی سخن رانده‌است. محمدامین ریاحی (۱۳۷۴) در مقاله «جان و جهان حافظ» نویسنده «جان جهان» را برآمده از حذف واو عطف

۱. Samiiian & Larson

۲. Samvelian

۳. Head-driven Phrase Structure Grammar (HPSG)

۴. clitic

۵. Franco et al.

۶. enclitic

۷. Kahnemuyipour

۸. extended NPs

۹. coordinated

توسط کاتبان می‌داند؛ «ظاهراً برای اینکه واو عطف مفتوح عربی خوانده نشود» (همان: ۱۷۰). عزیزالله جوینی در جلد اول شاهنامه در مواجهه با نویسی «پیلان و کوس» به کوتاهی اشاره کرده که واو «بنا بر گویشی علامت کسره اضافه بوده» (فردوسی، ۱۳۹۴: ۱/ ۴۲۵). مسعود راسی‌پور نیز در تعلیقاتش بر دیوان ازرقی (۱۳۹۸: ۳۲۴) در سخن از نویسی «قوس و قزح» توضیح مفید و نسبتاً مفصلی درباره این گونه از ترکیب‌ها به دست داده‌است که ما در بحث خود به آن بازخواهیم گشت. منوچهر فروزنده‌فرد (۱۳۹۷) نیز، درباره نویسی «خیر و قبول» در دیوان حافظ، تأثیر اصل عربی بعضی از این ترکیب‌ها را در ظاهر شدن «و» تذکر داده‌است.

۳- روش‌شناسی

این پژوهش بر پایه رویکرد زبان‌شناسی پیکره‌ای انجام شده‌است؛ رویکردی که به دلیل ماهیت داده‌محور خود، زمینه‌ای علمی برای تحلیل ساختارهای زبانی فراهم می‌آورد. استفاده از پیکره‌های زبانی به پژوهشگر این امکان را می‌دهد که با تکیه بر شواهد تجربی، الگوهای زبانی را به صورت عینی و تکرارپذیر بررسی کند. همچنین، این رویکرد در تحلیل ساختارهای نحوی و معنایی متون کلاسیک مانند شاهنامه، ابزارهای لازم برای کشف و تحلیل دقیق داده‌ها را در اختیار می‌گذارد. رویکرد پیکره‌ای مزایای متعددی دارد که آن را به ابزاری مناسب برای تحلیل زبان در زمینه‌های نو و تخصصی دگرگون می‌سازد. نخست آنکه این رویکرد امکان پردازش سریع حجم گسترده‌ای از داده‌ها را فراهم می‌سازد و با توجه به ابزارهای رایانه‌ای همچون انتکانک، فرایند شناسایی و طبقه‌بندی ساختارهای زبانی را هموار می‌کند (مکنری و همکاران، ۲۰۰۶). دوم آنکه داده‌های زبانی را می‌توان به صورت کمی استخراج، و سپس در بافت کلان‌تر، تحلیل و تفسیر کرد. این امر به پژوهشگر کمک می‌کند تا فراتر از مثال‌های پراکنده، به الگوهای منظم و پرتکرار در زبان دست یابد و نقش آن‌ها را در گفتمان مشخص نماید (ترنبری^۱، ۲۰۱۰). یکی دیگر از مزایای مهم زبان‌شناسی پیکره‌ای، رویکرد از پایین به بالا^۲ است که بر تحلیل مبتنی بر داده تأکید دارد. این ویژگی باعث می‌شود تحلیل‌های پژوهشگر کمتر تحت تأثیر سوگیری‌های ذهنی قرار گیرد و بیشتر بر داده‌های واقعی متکی باشد (مکنری و ویلسن، ۲۰۰۱). به‌ویژه در تحلیل‌هایی همچون تحلیل گفتمان یا تحلیل کاربردشناختی که احتمال انتخاب گزینشی داده‌ها یا مثال‌های بدون بافت وجود دارد، زبان‌شناسی پیکره‌ای چارچوبی عینی و علمی به تحلیل می‌بخشد.

۳-۱- طراحی و ساخت پیکره

در این پژوهش، از نسخه الکترونیک شاهنامه فردوسی^۳ مشتمل بر ۴۹۶۰۹ استفاده شد. تمرکز پژوهش بر ساخت‌های نحوی «اسم + و + اسم» در بافت‌های مختلف شاهنامه بود. برای این منظور، در گام نخست، نسخه‌ای ماشین‌خواندنی از متن کامل شاهنامه تهیه شد. پیکره نهایی حاوی ۵۶۹۵۳۴ مصداق^۴ واژه (فراوانی خام) و ۱۷۷۸۲ نوع^۵ واژه (فراوانی نوع) بود که امکان بررسی دقیق ساختارهای موردنظر را فراهم می‌کرد. برای تسهیل در پردازش و بهینه‌سازی عملکرد نرم‌افزار، پیکره اصلی به پنج پیکره کوچک (زیرپیکره^۶) تقریباً مساوی (هریک حدود ۵۰۰۰۰ واژه) تقسیم شد. این تقسیم‌بندی با هدف کاهش حجم داده‌های هم‌زمان پردازش شده، و نیز افزایش سرعت جست‌وجو در محیط نرم‌افزار انتکانک انجام شد.

۱. Thornbury, S

۲. bottom-up

۳. <http://dl.nlai.ir/UI/۵۵۰۴۸۳۵۳۰۹b۰۳-۴۳۷۶-۹۱۰۵-۹ee۸۲۹۹da۷f۱/Catalogue.aspx>

۴. token

۵. type

۶. subcorpus

۳-۲- فرایند تحلیل

در مرحله تحلیل، با استفاده از نرم‌افزار انتکانک، ابتدا کلیه مصادیق «و» در پیکره استخراج شد. سپس برای هر مورد، بافت وقوع آن شامل یک واژه پیش از «و» و یک واژه پس از آن دریافت گردید. این مرحله به منظور شناسایی اولیه ساختارهای ترکیبی اسم + و + اسم صورت گرفت. با توجه به اینکه پیکره فاقد برجسب‌گذاری مقوله‌های دستوری بود، دسته‌بندی مصادیق به صورت تحلیل دستی انجام شد. به این صورت که تمامی مواردی که در آن هر دو واژه قبل و بعد از «و» دارای مقوله دستوری اسم بودند، استخراج شدند. در مرحله بعد، از میان مصادیق به دست آمده که مشتمل بر حدود ۱۴۰۷۹ بودند، هفتاد نمونه به صورت تصادفی انتخاب و وضعیت آن‌ها در دستنویس‌های مهم شاهنامه بررسی شد. فایل این نمونه‌ها به مقاله پیوست است. سرانجام نیز چهار مورد به بحث مفصل نهاده شد.

۴- تجزیه و تحلیل داده‌ها

۴-۱. واو به جای کسره اضافه

سابقه کاررفت واو به جای کسره در ساخت‌های اضافه از روزگار معاصر فراتر می‌رود و در متن‌های کهن فارسی نیز می‌توان مصادیقی برای آن به دست داد. ماهیت دستوری این ساخت نادر زبانی تاکنون چندان بررسی نشده و در تصحیح متن‌های فارسی نیز به آن توجه چندان نشده است. نکته مهمی که نباید از آن غافل بود، گونه‌های مختلف این ساخت است؛ به دیگر سخن، پدیده‌ای زبانی که در آن به جای کسره از «و» استفاده می‌شود، گونه‌های مختلفی دارد که شناخت آن‌ها می‌تواند در تصحیح متن نیز به مصححان کمک کند. بعضی از این ترکیب‌ها دارای اصل عربی هستند. از همین روی تلفظ عربی آن‌ها گاهی در خط فارسی نمود می‌یابد. ظاهراً پیش از همه، همایی در حواشی‌اش بر دیوان عثمان مختاری (۱۳۴۱: ۵۳۲) در برخورد با نویسش «قوس و قزح» که در لغت فرس اسدی (۱۳۶۵: ۱۲۷) چاپ مجتبیایی و صادقی نیز آمده، این نکته را مطرح کرده است. راستی‌پور (ازرقی، ۱۳۹۸: ۳۲۵) نیز که به این نکات اشاره کرده، در تعلیقات دیوان ازرقی توجیه همایی را معقول دانسته و نمونه‌هایی مانند «حیص و بیص» و «الاهم فلاهم» را نیز شامل همین حکم دانسته است. او (همانجا) همچنین نکته‌ای بر گفته همایی افزوده که بر پایه آن این گونه ترکیب‌ها فقط اضافی نیستند و در این باره «نقل قول» را مثال زده که به «نقل و قول» تبدیل شده است.

فروزنده‌فرد (۱۳۹۷: ۱) نیز «رقم خیر قبول» را در دیوان حافظ که دیدگاه‌های گوناگونی درباره آن مطرح شده است، چنین توجیه کرده است: «به نظر نگارنده، صورت صحیح این ترکیب "رقم خیر قبول" است. "خیر قبول" را که در اصل عربی "خیر قبول" (بهترین پذیرش، پذیرش نیکو) و در این بیت در مجموع مضاف‌الیه رقم است. بسنجید با "خیر قدوم" و "خیر مقام" در این مصراع عربی حافظ: ... قدمت خیر قدوم، نزلت خیر مقام». همان‌طور که فروزنده‌فرد (همانجا) نشان داده است، گاهی در دستنویس‌ها نشانه رفع عربی با «و» نوشته شده و در بعضی از دستنویس‌های دیوان حافظ نیز «الله اکبر» و «الله معک» را «الله و اکبر» و «الله و معک» نوشته‌اند.

ساخت اضافه در زبان فارسی مشتمل بر یکی از دو حالت «اسم (و غیره) + اسم (ضمیر)» و «اسم یا ضمیر + صفت یا قید» است (ر.ک: صادقی، ۱۳۸۴: ۳). در شاهنامه نیز ساخت‌های اضافی دارای واو خارج از این حالت‌ها نیستند، اما عمدتاً به شکل «اسم و اسم» ظاهر می‌شوند. با این حال، مسئله در همین جا متوقف نمی‌شود و پرسش دیگر آن است که آیا همه ساخت‌های «اسم و اسم» می‌توانند به جای کسره اضافه واو بگیرند؟

برای پاسخ به این پرسش هفتاد نمونه تصادفی را از داده‌های استخراج شده از شاهنامه بررسی کردیم که بعضی از آن‌ها در متن‌های دیگر نیز به کار برده شده‌اند. شواهد کاررفت این هفتاد نمونه را از چاپ خالقی مطلق استخراج و وضعیتِ نویش‌ها را در دستنویس‌ها به دست آوردیم. البته ما بر آن نیستیم که همه این نمونه‌ها دارای واو اضافه هستند، بلکه منظور آن است که این نمونه‌ها با فرضِ اضافی بودن نیز دارای معنا هستند و از همین روی، می‌توانند مصححان را به اشتباه دراندازند.

«گنج و درم» (فردوسی، ۱۳۸۹ الف: ۷/۲۹۲)، «رنج و پزشکی» (همان: ۲۸۴)، «رای و پیوند» (همان: ۷/۲۷۲)، «چرخ و ماه» (همان: ۱/۱۶)، «سر و تخت» (همان: ۱/۱۳۰؛ ایرانشان، ۱۳۷۰: ۳۳۱)، «دانش و دین» (فردوسی، ۱۳۸۹ الف: ۱/۹)، «بند و زنجار» (همان: ۳/۳۶۵)، «رای و دیدار» (همان: ۲/۳۴۰)، «گنج و دینار» (همان: ۶/۴۲۵)، «شاه و رمه» (همان: ۲/۱۵۸)، «درفش و سپاه» (همان: ۶/۲۴۵)، «کوشش و کارزار» (همان: ۷/۲۷۶)، «سر و تاج» (همان: ۴/۳۲۰)، «درفش و سپاه» (همان: ۶/۲۴۵)، «زور و بازو» (هراتی، ۱۳۸۰: ۲۹۳)، «سنگ و خارا» (ایرانشان، ۱۳۷۷: ۱۹۷)، «مرد و فرهنگ» (اسدی، ۱۳۸۹: ۳۲۷؛ فردوسی، ۱۳۸۹ الف: ۳/۳۰۵) شماری از این ترکیب‌ها هستند که بررسی آن‌ها در این نوشته نمی‌گنجد و هرکدام دارای چالش‌های معنایی و تصحیحی هستند. شاید بتوان، با قید احتمال، نمونه‌هایی از نویش‌های معروف «جان و جهان» / «جان جهان» (ر.ک: ریاحی، ۱۳۷۴: ۱۶۷) و «نشاط و شراب» نیز که در تاریخ بیهقی با بسامد بالا به صورت «نشاط شراب» هم دیده می‌شود، در این بحث مطرح کرد (ر.ک: بیهقی، ۲۵۳۶: ۱۶۶؛ همو؛ ۱۳۸۹: ۱/۱۴۱). در ادامه چهار مورد از ساخت‌های دارای واو را بررسی می‌کنیم که دو مورد آن‌ها غیر از شاهنامه در دیگر متن‌های زبان فارسی نیز به کار رفته‌اند و دو مورد نیز فقط در شاهنامه بررسی می‌شوند.

بام و سرای

ظاهراً کهن‌ترین جایی که ترکیب «بام و سرای» در آن به کار رفته، بیتی از خسروی سرخسی، شاعر قرن چهارم ق، است که در فرهنگِ قَوّاس (۱۳۵۳: ۲۲) در ذیلِ مدخلِ «سرویه» به شکل زیر آمده‌است:

چونک ساقیش داشت بر کف دست همه سرویه گشت بام و سرای

آنچه مصحح این فرهنگ از مصراع دوم بیتِ خسروی سرخسی به متن برده، ضبطِ فرهنگ‌های جهانگیری و رشیدی است و ضبطِ نسخه خطی فرهنگ قَوّاس را این گونه در پانویس به دست داده‌است: «نسخه اصل پشت تمام سرای؛ متن مطابق جهانگیری و رشیدی است» (همانجا). بر پایه ضبط دستنویس این کتاب ممکن است مصراع دوم در اصل چنین بوده باشد: «همه سرویه پشت / گشت بام سرای». منطق کلام نیز می‌گوید همین «بام سرای» باید درست باشد، زیرا می‌که در کف ساقی بوده‌است، مانند آفتاب درخشیده و پرتو آن مانند سرویه (رنگین کمان) بر بام سرای افتاده‌است. شاعر در پرتو و درخشندگی می‌اغراق کرده‌است و از این مفهوم مضامین مشابهی در شعر فارسی دیده می‌شود.

همین ترکیب با وضعیتی مشابه در دیوان قطران تبریزی (۱۳۶۲: ۳۶۳) نیز به کار رفته و در چاپ نخجوانی چنین است:

تنگ بُد گیتی از درد تو بر مردم شهر تیره بُد خورشید از هجر تو بر بام و سرای

در چاپ جدید دیوان قطران (۱۴۰۲: ۱/۵۶۷) «بام سرای» به متن رفته و نسخه‌بدل‌ها نیز این گونه به دست داده شده‌است: «۷. لک، م: ماه سرای؛ ع، ل، د: بام و سرای؛ متن از "ب"» (همانجا). در اینجا نیز بر پایه منطق کلام همین نویش «بام سرای» باید درست باشد، اما دیده می‌شود که مانند بیتِ خسروی سرخسی، دستنویس‌ها «بام و سرای» نیز ضبط کرده‌اند. شاهی برای همین ترکیب در شاهنامه نیز دیده می‌شود.

جهان گشت پر سبزه و چارپای در و دشت گل بود و بام و سرای

(فردوسی، ۱۳۸۹: ۷/۲۸۴)

گزارش خالقی مطلق و خطیبی از نسخه بدل‌های دفتر هفتم شاهنامه نشان می‌دهد که فقط نسخه واتیکان «بام سرای» دارد (ر.ک: همانجا). دستنویس سن ژوزف (همو، ۱۳۸۹ ب: ۲/۸۰۰) «بام و سرای» و سعدلو (همو، ۱۳۷۹: ۸۲۷) نیز، مانند بعضی از دستنویس‌های مورد استفاده خالقی مطلق، «بوم و سرای» دارد. حاشیه ظفرنامه اساساً ضبطی یگانه و دگرگون دارد: «ستایش گرفتند بر رهنمای» (مستوفی، ۱۳۷۷: ۲/۱۳۸۸). بر پایه قواعد تصحیح متن و با تکیه بر دستنویس‌ها باید همین «بام و سرای» به متن برود. از همین روی، در ویرایش دوم تصحیح خالقی مطلق (ر.ک: همو، ۱۳۹۳: ۲/۷۱۶) نیز همین نویش به متن رفته است. دیگر چاپ‌های معتبر شاهنامه مانند مسکو (همو، ۱۹۷۰: ۸/۱۹۱) و ویرایش نهایی همین چاپ (همو، ۱۳۹۱: ۸/۱۷۰) و جیحونی (همو، ۱۳۸۰: ۴/۱۸۱۰) نیز همین نویش را دارند.

باین حال، نکته‌ای که نباید نادیده گرفت این است که بر پایه بافت و منطق کلام سخن از روزگاری است که در آن همه جا پر از گل و سبزه شده است. در چنین فضایی می‌بایست بر اثر بارش باران بر بام خانه‌ها نیز که از گل بوده، سبزه و گل برآید، کزازی (همو، ۱۳۹۰: ۸/۵۶۶) این گونه به این نکته اشاره کرده است: «بام خانه‌ها گل اندود بوده است؛ باران حتی از گل بام‌ها نیز گل می‌رویانیده است». از همین روی، بهتر است «بام سرای» را در این موضع درست بدانیم، زیرا بر بام سرای‌ها گل رویده است. بر پایه آنچه گذشت، در اینجا نیز مانند دیوان قطران و بیت بازمانده از خسروی سرخسی، یکدستی دستنویس‌ها در تأیید نویش «بام و سرای» را نباید به عطفی بودن این ساخت برگرداند، بلکه باید آن را یکی از نمونه‌های کاررفتِ واو اضافه به شمار آورد و «بام و سرای» را ریختی دیگر از «بام سرای» دانست.

پارسی و دری

در ماجرای به نظم درآمدنِ کلیله و دمنه به دست رودکی در جلد هفتم شاهنامه مصحح خالقی مطلق و خطیبی بیت زیر آمده است:

بفرمود تا پارسی دری بگفتند و کوتاه شد داوری

(فردوسی، ۱۳۸۹ الف: ۷/۳۷۲).

دستنویس لندن که در این بخش از شاهنامه اساس کار مصححان بوده است، در کنار هفت دستنویس «ل ۲، س ۲، ل ۳، پ، لن ۲، ب» «پارسی و دری» دارد. به این مجموعه باید دستنویس‌های سن ژوزف (فردوسی، ۱۳۸۹ ب: ۸۲۱) و سعدلو (همو، ۱۳۷۹: ۸۴۹) را نیز افزود. آن گونه که از نسخه بدل‌ها پیداست، مصححان متن خود را از دستنویس‌های کراچی، استانبول ۲، لنینگراد، واتیکان برگرفته‌اند. در حاشیه ظفرنامه (مستوفی، ۱۳۷۷: ۲/۱۴۲۴) نیز این مصراع ضبطی یگانه دارد: «بگفتند با پارسی شد دری».

در ویرایش دوم خالقی مطلق (فردوسی، ۱۳۹۳: ۲/۷۵۹) و تصحیح مصطفی جیحونی (همو، ۱۳۸۰: ۴/۱۸۵۳) نیز «پارسی دری» به متن رفته است. چاپ مسکو (همو، ۱۹۷۰: ۸/۲۵۴) «پارسی و دری» دارد، اما در ویرایش نهایی همین چاپ از شاهنامه (همو، ۱۳۹۱: ۸/۲۲۴) «پارسی دری» گزینش شده است. کزازی (همو، ۱۳۹۰: ۸/۱۸۳) نیز نویش یگانه حاشیه ظفرنامه را به این شکل پذیرفته و حرکت‌گذاری کرده «بفرمود تا پارسی [شد] دری» و در گزارش همین مصراع گفته است: «دری ویژگی "پارسی" است که از آن جدا افتاده است: پارسی دری. شد ریخت کوتاه‌شده "شود" می‌باید بود» (همان: ۶۳۸).

گرچه دستنویس‌های مهم شاهنامه در اینجا «پارسی و دری» دارند، دیدیم که در شاهنامه‌های مصحح بیشتر «پارسی دری» برگزیده شده‌است. البته مصححان در موارد دیگر عمدتاً ضبط دستنویس اساس و نسخه‌های مهمی مانند سن‌ژوزف را نادیده نمی‌گیرند. از همین روی، «پارسی و دری» نیز نویسنشی نیست که بتوان به‌آسانی آن را نادیده گرفت. به نظر می‌رسد در این موضع، معنای موردانتظار بیت سبب شده‌است، مصححان اصول خود را در تصحیح نادیده بگیرند. این نویسنش که البته محدود به شاهنامه هم نیست، پیش از این، نظر چند پژوهشگر را به‌سوی خود کشیده (ر.ک: صادقی، ۱۳۵۷: ۵۱؛ لازار، ۱۳۸۴: ۸۶) و در تازه‌ترین پژوهش‌ها، پژمان فیروزبخش (۱۴۰۴) مقاله‌ای مستقل در این باره نگاشته‌است.

همان‌گونه که دیگران نیز گفته‌اند، این نویسنش در آغاز ترجمه تفسیر طبری (۱۳۹۰: ۵/۱) نیز به این شکل آمده‌است: «و این کتاب تفسیر بزرگست از روایت محمد بن جریر الطبری رحمة الله علیه ترجمه کرده بزبان پارسی و دری راه راست». استاد علی‌اشرف صادقی (۱۳۵۷: ۵۰) که «فارسی دری» را، با قید احتمال، ترجمه «الفارسیة الدریة» عربی دانسته‌است، کاررفت «فارسی و دری» را برآمده از «متروک شدن اصطلاحات دری» و «فارسی دری» در ادوار بعد دانسته که ابهاماتی را در پی داشته و از جمله «عده‌ای فارسی و دری را اگر نه دو زبان لاقط دو سبک مختلف دانسته‌اند و آن را به‌صورت «فارسی و دری» به کار برده‌اند».

ایشان در ادامه بیت فردوسی را نیز که موردبحث ماست، به‌عنوان شاهی دیگر به دست داده‌است. توجیه استاد صادقی درباره شواهد دیگری که از فرهنگ‌های فارسی به دست داده، درست است. بر این شواهد می‌توان بیتی از قطران تبریزی (۱۴۰۲: ۱/۵۹۸) نیز افزود:

بلبل به‌سان مطرب سرمست بر درخت گه پارسی نواز و گاهی زند دری

در این بیت آشکارا پیداست که قطران پارسی و دری را دو گونه یا به تعبیر صادقی دو سبک مختلف می‌دانسته‌است؛ چنان‌که به گمان ریاحی (۱۳۷۹: ۴۲) «ظاهراً پارسی در مورد زبان آذربایجان به کار رفته، در برابر دری خراسان». با این حال، توجیه درست صادقی را نمی‌توان با قطعیت به شاهی که در ترجمه تفسیر طبری و شاهنامه آمده‌است، تعمیم داد، زیرا در این دو کتاب از یک زبان و یک گونه زبانی یگانه نام رفته‌است؛ به دیگر سخن، مترجمان ترجمه تفسیر طبری این کتاب را، آن‌گونه که خبر داریم، به فارسی دری برگردانده‌اند، نه دو گونه یا سبک مختلف. از همین روی، نمی‌توان «فارسی و دری» را در این کتاب حاصل تصور نویسندگان/مترجمان آن کتاب از دو گونه مختلف زبان فارسی دانست، زیرا آن‌ها خود می‌دانسته‌اند که کتاب را به یک زبان واحد/یگانه یعنی فارسی دری ترجمه کرده‌اند. این سخن درباره شاهد منقول از شاهنامه نیز درست است، زیرا در آنجا نیز می‌دانیم که رودکی کلیله و دمنه را به فارسی دری منظوم کرده و فردوسی نیز از این مسئله آگاه بوده‌است، یعنی نمی‌توان چنین تصور کرد که فردوسی گمان می‌کرده، رودکی کلیله و دمنه را به دو سبک/گونه زبانی مختلف منظوم کرده‌است.

در تازه‌ترین پژوهش، درباره این نویسنش/اصطلاح، پژمان فیروزبخش (۱۴۰۴: ۷۹۲) بحث درباره اصطلاح «پارسی» و شمول و گستردگی آن در معنای زبان ایرانیان را پیش کشیده‌است که «هر وقت بنا داشتند تا این تعبیر عام را محدود کنند، یا به‌دنبال آن صفتی مانند دری می‌افزودند یا از تعبیری چون پارسی و دری مانند آنچه ذکرش گذشت، بهره می‌بردند. این پارسی و دری را باید چنین فهمید که در درجه اول ایرانی و آن‌گاه دری» (همان: ۷۹۳). توجیه فیروزبخش، با توجه به نمونه‌های دیگری، مانند «پارسی و پهلوی» و «پهلوی و پارسی» (همان: ۷۹۰) که به دست داده، پذیرفتنی می‌نماید، اما نشان‌دهنده یک قاعده زبانی ویژه نیست که نمونه‌های دیگری بتوان برای آن به دست داد. به دیگر سخن، فیروزبخش این اصطلاح/نویسنش را توجیه معنایی کرده‌است، نه دستوری که بتوان با آن حکمی کلی و فراگیر برای نمونه‌های همانند به دست داد.

اگر بپذیریم «پارسی و دری» نمونه‌ای از ساختِ اضافی دارای واو است، می‌توان همه نمونه‌های دیگری نیز که به حوزه معنایی زبان‌های ایرانی مربوط است، مانند «پارسی و پهلوی» و... را توجیه کرد و بیرون از این حوزه نیز نمونه‌های بسیاری به دست داد. به دیگر سخن، آنچه فیروزبخش با به دست دادن نمونه‌ها مطرح کرده است، زمانی به یک قاعده و ساختِ زبانی ویژه دگرگون می‌شود که نمونه‌های متعدد را بتواند پوشش دهد. از همین روی، آن نمونه‌ها را نیز می‌توان مصادیقی از ساختِ ویژه اضافی دارای واو دانست. اساساً شمولِ کاررفتِ واو به جای کسره اضافه چنان است که در بسیاری از ساخت‌های اضافی شاهنامه، حداقل یک دو دستنویس، به جای کسره اضافه واو دارند. برای نمونه «آیین کیش» در شماری از دستنویس‌ها «آیین و کیش» ضبط شده (ر.ک: فردوسی، ۱۳۹۳: ۲۲۷/۱؛ خالقی مطلق، ۱۴۰۳: ۵/۵۹۱)؛ نیز «پی و پخش» (همان: ۲۹۲؛ همان: ۷۳۸)؛ «سنان و درفش» (همان: ۴۱۱؛ همان: ۱۰۴۰) و نمونه‌های بسیار دیگری که ما شماری از آن‌ها را پیش از این به دست دادیم. از همین روی، در کنارِ توجیهاتِ پیشین، می‌توان «پارسی و دری» را نیز یکی از نمونه‌های کاررفتِ واو اضافه در ساخت‌های اضافی شاهنامه به شمار آورد که در متن‌های دیگر نیز نمود دارد.

زبان و گمان

ترکیبِ «زبان و گمان» در بیتی از شاهنامه معضلی پدید آورده که البته تا کنون توجه چندانی به آن نشده است:

زبان و گمان بایدت چرب‌گوی خرد رهنمای و دل آزر مجوی

(فردوسی، ۱۳۸۹ الف: ۷/۲۶۵)

این بیت سفارشِ انوشیروان است به مهران‌شاد؛ فرستاده‌ای که باید به دربار خاقان چین برود و از میان دختران او یکی را برای شاه برگزیند. مسئله بیت آن است که صفتِ «چرب‌گوی» برای زبان است، امّا «گمان»، چه به معنای «اندیشه، تصوّر، خیال، وهم» (خالقی مطلق، ۱۳۹۶: ۳۳۴)، چه به معنای «تدبیر، نقشه، چاره» (همانجا)، نمی‌تواند «چرب‌گوی» باشد. خالقی مطلق که همین نویسنش را البته به صورت «زوان و گمان» در ویرایش دوم تصحیح خود (فردوسی، ۱۳۹۳: ۷۰۶/۲) نیز به متن برده است، در گزارشِ نسخه‌بدل‌ها نشان داده که ضبطِ مختارِ خود را از دستنویس‌های «ل، س، لن، ق، ۲، ب» (همو، ۱۳۸۹ الف: ۷/۲۶۵) برگرفته است. دستنویس‌های «ق، س، ۲، ل، ۳، و، آ» نیز به جای «گمان» نویسنش «روان» را دارند. در دستنویس سن‌ژوزف (فردوسی، ۱۳۸۹ ب: ۷۹۵) نیز همین نویسنش و در سعدلو (همو، ۱۳۷۹: ۸۲۲) «زفان و روان» دیده می‌شود. ظاهراً کاتبان این دستنویس‌ها متوجه مشکلِ موردنظر بوده‌اند و با این دگرگونی خواسته‌اند متن را پذیرفتنی‌تر کنند، زیرا روان را چه به معنای «جان» (خالقی مطلق، ۱۳۹۶: ۲۲۵) بگیریم، چه به معنای «نفس» (همانجا) یا «روح» (همان: ۲۲۶) می‌تواند دارای قدرتِ «سخنوری و گفتار» و در نتیجه چرب‌گوی باشد، چنان‌که در بیتی دیگر نیز از شاهنامه چنین آمده است:

چنین گفت کو چون بیامد به بلخ زوان و روان پر ز گفتارِ تلخ

(فردوسی، ۱۳۹۳: ۱۰۲/۲)

در حاشیه ظفرنامه نیز «زبان و لبان» (مستوفی، ۱۳۷۷: ۲/۱۳۸۰) ضبط شده است که این مورد نیز مانند «زبان و روان» کوششی دیگر است برای گشودنِ گره بیت. از میان شارحان و مصححان شاهنامه نیز فقط کزازی (۱۳۹۰: ۵۴۸/۸) به این مسئله توجه کرده و گفته است: «شاید از آن روی که خاستگاه سخن گمان و اندیشه است، چرب‌گویی به گمان نیز بازخوانده آمده است». باین حال، برای پذیرفتنِ این پیشنهاد باید شاهد دیگری داشته باشیم که «گمان» را نیز چرب‌گوی گفته باشند.

پیش از این دیدیم که دستنویس‌های مهمی مانند لندن ۶۷۵ و استانبول ۷۳۱ همین نویش «زبان و گمان» را دارند و چهار دستنویس دیگر نیز با آن‌ها همخوان هستند. غیر از دو چاپ خالقی مطلق، در تصحیح جیحونی (نک: فردوسی، ۱۳۸۰: ۴/ ۱۸۰۰) و مسکو (همو، ۱۹۷۰: ۱۷۸) نیز «زبان و گمان» به متن رفته است. اگر «زبان و روان» و «زبان و لبان» را نویش ساده‌شده به شمار آوریم و همین «زبان و گمان» را بپذیریم، باید این ترکیب را یکی از مصادیق واو اضافه بدانیم که در آن واو نشان اضافه است و «زبان و گمان» صورتی دیگر از «زبان گمان» که نویش یگانه دستنویس لیدن است (ر.ک: فردوسی، ۱۳۸۹ الف: ۷/ ۲۶۵). درواقع، انوشیروان به مهران‌شاد می‌گوید زبان اندیشه‌ات باید چرب‌گوی باشد. وجود ترکیب‌هایی مانند «زبان فکر» و «زبان اندیشه» (ر.ک: اصفهانی، ۱۳۶۴: ۶۶) در متن‌های فارسی درستی ترکیب «زبان گمان» را نیز نشان دهد.

نکته دیگر اینکه، از آنجاکه تقریباً همه دستنویس‌ها «و» دارند، نمی‌توان نویش را به «زبان گمان» تصحیح قیاسی کرد، اما بهتر است مصحح در این موضع و موارد همسان تذکر دهد که این ساخت ریختی دیگر از ساخت اضافه است و نباید خواننده آن را عطفی به شمار بیاورد.

پیلان و کوس

یکی از ترکیب‌های نسبتاً پرتکرار شاهنامه که ویژه یک داستان یا بخش مشخص نیست، بلکه، پراکنده، از آغاز تا پایان این کتاب به چشم می‌آید، «پیلان و کوس» است. بر پایه فرهنگ ولف (۱۳۷۷: ۶۶۹) این ترکیب سیزده بار در شاهنامه به کار رفته است؛ نخستین بار در داستان آزمودن فریدون پسرانش را و واپسین بار در پادشاهی یزدگرد شهریاری. گرچه این نویش عمدتاً در مصرع‌های تکراری یا مصرع‌هایی که ساخت‌های نحوی همانند دارند، به کار رفته است، اما دستنویس‌ها و در پی آن چاپ‌های شاهنامه در ضبط آن اختلاف نسبتاً نظام‌مندی دارند. البته این اختلاف منظم به اختلافی نامنظم در چاپ‌های معتبر شاهنامه انجامیده است؛ چنان‌که خالقی مطلق دو بار آن را با ریخت «پیلان کوس» (نک: پایین‌تر) و یازده بار «پیلان و کوس» (نک: همانجا) در هر دو ویرایش از پیرایش خود برگزیده است.

کوس یا طبل جنگی بزرگ را در جنگ‌ها بر پشت پیل می‌بستند (ر.ک: فردوسی، ۱۳۸۹: ۲/ ۲۶۵) و از همین روی است که «خروشیدن کوس از پشت پیل» (همان: ۳۹۹) به گوش می‌رسد. منظور از پیل نیز در ترکیب «پیلان و کوس» همین فیل‌هایی است که کوس را بر دوش می‌کشیدند (نک: خالقی مطلق، ۱۳۸۹: ۱/ ۱۳۰). از همین روی نیز انتظار می‌رود که در دستنویس‌ها «پیلان کوس» دیده شود، نه «پیلان و کوس». در تصحیح خالقی مطلق در برخورد با نخستین نمونه از نویش «پیلان و کوس» / «پیلان کوس» ریخت دوم برگزیده شده است:

برفتند و بر خاک دادند بوس فرومانده بر جای پیلان کوس

(فردوسی، ۱۳۸۹ الف: ۱/ ۱۰۴)

نسخه‌بدل‌هایی که در پانوش این بیت ثبت شده، نشان می‌دهند که «پیلان کوس» نویش برگزیده دستنویس‌های لندن و لنینگراد است و دستنویس‌های فلورانس و استانبول و قاهره و بریتانیا و چند دستنویس فرعی «پیلان و کوس» دارند. این نویش دوم در دستنویس سن‌ژوزف (فردوسی، ۱۳۸۹ ب: ۲۶)، سعدلو (همو، ۱۳۷۹: ۳۴) و حاشیه ظفرنامه (حمدالله مستوفی، ۱۳۷۷: ۱/ ۴۸) نیز آمده است. مصطفی جیحونی در شاهنامه مصحح خود (فردوسی، ۱۳۸۰: ۱/ ۸۲)، مصححان ویرایش نهایی چاپ مسکو (همو، ۱۳۹۱: ۱/ ۸۹) و خالقی مطلق در ویرایش دوم از پیرایشش (همو، ۱۳۹۳: ۱/ ۶۰) نیز «پیلان کوس» را برگزیده و بر آن است

که «پیلان کوس تقریباً همیشه در برخی از دستنویس‌ها به «پیلان و کوس» گشتگی یافته است» (خالقی مطلق، ۱۳۸۹: ۱/۱۳۰). با آنکه این مصحح «پیلان و کوس» را گشتگی یافته «پیلان کوس» دانسته و مصرعی که این نویسنده در آن آمده، تکراری است، فقط در اینجا و یک جای دیگر این نویسنده دوم را به متن برده است. این در حالی است که ضبط و تقسیم‌بندی دستنویس‌ها درباره این نویسنده در سراسر شاهنامه تفاوت چندانی با این مورد ندارد.

در بررسی نویسنده «پیلان و کوس» / «پیلان کوس» می‌توان دستنویس‌های مهم شاهنامه را به دو دسته بخش کرد. در یک دسته که فلورانس (در بخش نخست شاهنامه) و استانبول دیده می‌شوند، همیشه «پیلان و کوس» برگزیده شده است. دستنویس‌های سن‌ژوزف و سعدلو و حاشیه ظفرنامه نیز با یکی دو اختلاف، عمدتاً، این گروه را پشتیبانی می‌کنند. در دسته دوم دستنویس لندن همیشه «پیلان کوس» دارد و یکی دو دستنویس فرعی نیز آن را همراهی می‌کنند. البته در یک نمونه که در پایان این بخش بررسی خواهد شد، این دستنویس نیز «پیلان و کوس» دارد و در نمونه زیر نیز به جای «پیلان کوس» نویسنده دیگر، یعنی «پیلان و آوای کوس» آمده که دستنویس‌های سعدلو (فردوسی، ۱۳۷۹: ۸۳) و حاشیه ظفرنامه (حمدالله مستوفی، ۱۳۷۷: ۱/۱۳۴) نیز با آن همخوان هستند و به ویرایش نهایی چاپ مسکو (فردوسی، ۱۳۹۱: ۱/۲۰۴) راه یافته است. با این حال، خالقی مطلق و جیحونی (همو، ۱۳۸۰: ۱/۱۸۱) در اینجا همان «پیلان و کوس» را به متن برده‌اند:

همی بر سر و چشم او داد بوس فروماند بر جای پیلان و کوس

(فردوسی، ۱۳۸۹ الف: ۱/۲۷۳)

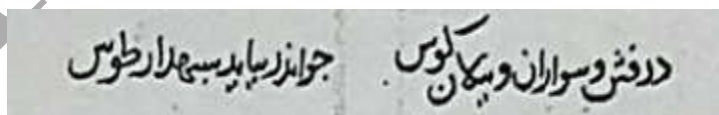
بر پایه دگرنوشت‌هایی که خالقی مطلق ثبت کرده است (ر.ک: همانجا) در اینجا «پیلان کوس» فقط در دستنویس آکسفورد آمده است. بر پایه شناختی که از کاتب دستنویس لندن داریم (نک: پایین‌تر) در اینجا «پیلان و آوای کوس» می‌تواند تصرف شخصی او در متن برای پرهیز یا تردید در پذیرش نویسنده «پیلان و کوس» باشد. در ادامه به این بحث بازخواهیم گشت.

در نمونه زیر نیز خالقی مطلق نسخه‌بدل‌ها را به دست نداده است، اما رجوع به دستنویس‌ها نشان می‌دهد که نویسنده برگزیده این مصحح، یعنی «پیلان و کوس» که در ویرایش دوم تصحیحش نیز آمده است (ر.ک: فردوسی، ۱۳۹۳: ۱/۳۵۰) ضبط دستنویس‌های فلورانس و استانبول است که سن‌ژوزف (همو، ۱۳۸۹ ب: ۱۶۵) نیز آن را همراهی می‌کند:

درفش و سواران و پیلان و کوس چو ایدر بیاید سپهدار طوس

(همو، ۱۳۸۹: ۲/۲۸۱)

با این حال، چنان‌که در تصویر زیر دیده می‌شود، در اینجا دستنویس لندن مورخ ۶۷۵ باز هم نویسنده «پیلان کوس» دارد:

(فردوسی، ۱۳۸۴: ۵۷)

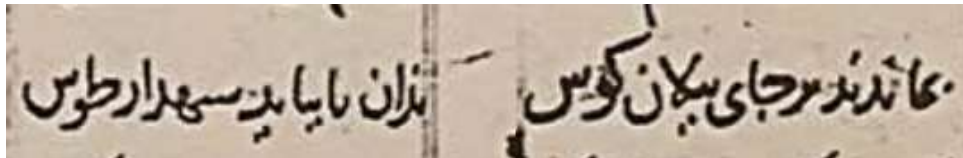
مصطفی جیحونی (همو، ۱۳۸۰: ۱/۴۱۵) و مصححان ویرایش نهایی چاپ مسکو (همو، ۱۳۹۱: ۳/۶۰) همین نویسنده «پیلان کوس» را برگزیده‌اند.

در بیت زیر نیز اختلاف لندن با نویسنده برگزیده خالقی مطلق ثبت نشده است:

بماندند بر جای پیلان و کوس بدان تا بیاید سپهدار طوس

(همو، ۱۳۸۹: ۳/۳۰)

خالقی مطلق در دگرنوشت‌ها فقط نویسیِ دستنویسِ استانبول مورخ ۷۳۱ را به این شکل به دست داده‌است: «س: پیلان ابر جای و کوس». دستنویس فلورانس «پیلان و کوس» دارد و همین نویسی در سن ژوزف (همو، ۱۳۸۹: ب: ۲۲۴) و حاشیه ظفرنامه (حمدالله مستوفی، ۱۳۷۷: ۱/۴۰۷) نیز آمده‌است. با این حال لندن باز هم «پیلان کوس» دارد:

(فردوسی، ۱۳۸۴: ۷۵)

همین نویسی است که به تصحیح مصطفی جیحونی (همو، ۱۳۸۰: ۲/۵۴۵) و ویرایش نهایی چاپ مسکو (همو، ۱۳۹۱: ۴/۲۶) راه یافته‌است. خالقی مطلق در نمونه‌های دیگر همه جا نویسی لندن را که «پیلان کوس» است در دگرنوشت‌ها به دست داده‌است (ر.ک: همو، ۱۳۸۹: الف: ۳/۳۶ و ۱۱۳ و ۱۱۵ و ۱۲۶ و ۱۳۶؛ همان: ۴/۶۹). جیحونی نیز در همه این نمونه‌ها «پیلان و کوس» (همو، ۱۳۸۰: ۱/۵۴۸؛ ۲/۶۰۴ و ۶۰۵ و ۶۱۲ و ۶۱۸ و ۸۱۹) را برگزیده‌است.

بیت زیر دومین و واپسین موردی است که در سراسر تصحیح خالقی مطلق نویسی «پیلان کوس» به متن رفته‌است:

نه من جنگ را آمدم با زنان به پیلان کوس و تبیره‌زنان

(همو، ۱۳۸۹: الف: ۶/۸۸)

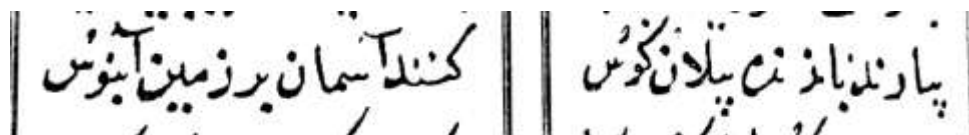
در اینجا و بر پایه نسخه‌بدل‌ها نویسی دستنویس لندن که دو دستنویس پاریس و لنینگراد ۲ نیز آن را پشتیبانی می‌کنند، به متن رفته‌است. ناگفته نماند که مصحح این بخش از شاهنامه محمود امیدسالار بوده و البته خالقی مطلق نیز با این گزینش مخالفتی نکرده و در ویرایش دوم پیرایش خود نیز همین نویسی «پیلان کوس» را به متن برده‌است (ر.ک: همو، ۱۳۹۳: ۲/۳۱۶). مصطفی جیحونی (همو، ۱۳۸۰: ۳/۱۳۵۳) و پیرایشگران ویرایش نهایی چاپ مسکو (همو، ۱۳۹۱: ۷/۶۳) نیز همین نویسی را به متن برده‌اند.

بیت زیر نیز از دیدگاه بررسی دگرنوشت‌ها شایسته درنگ است:

بیارند با زنده‌پیلان و کوس کنند آسمان را به رنگ آبوس

(همو، ۱۳۸۹: ۷/۵۲۹)

مصحح در اینجا هیچ نسخه‌بدلی ثبت نکرده‌است، اما دستنویس لندن (همو، ۱۳۸۴: ۲۵۷) نیز مانند دیگر دستنویس‌ها «پیلان و کوس» دارد. در تصحیح مصطفی جیحونی (همو، ۱۳۸۰: ۴/۱۹۲۸) و ویرایش نهایی چاپ مسکو (همو، ۱۳۹۱: ۸/۳۱۷) نیز همین نویسی به متن رفته‌است. با این حال، نویسی «پیلان کوس» نیز چنان‌که در تصویر زیر دیده می‌شود، در دستنویس سعدلو (همو، ۱۳۷۹: ۸۸۶) آمده‌است:

در واپسین نمونه نیز همه دستنویس‌ها و حتی لندن (همو، ۱۳۸۴: ۲۹۴) نیز «پیلان و کوس» ضبط کرده‌اند:

پس اکنون ز بهر کنارنگ طوس بدین سو کشیدیم پیلان و کوس

(همو، ۱۳۸۹ الف: ۸/ ۴۴۴)

بر پایه آنچه گذشت، دستنویس لندن نماینده گروهی از دستنویس‌های شاهنامه است که در برابر «پیلان و کوس» نویسی «پیلان کوس» دارند. این نکته نشان‌دهنده آن است که کاتب این دستنویس «پیلان کوس» را ریخت رسمی و درست این نویسی می‌دانسته و درعین حال از این نکته نیز آگاه بوده که این ترکیب گاهی عطفی است و باید به شکل «پیلان و کوس» بیاید. بااین حال، ظاهراً در پذیرش این نویسی به این شکل تردیدی داشته که از سیزده نمونه موردبررسی فقط در یک جا «پیلان و کوس» را ضبط کرده است. از آنجاکه این کاتب «از باسوادترین کاتبان شاهنامه» (خطیبی، ۱۳۸۵: ۵۳) است که حتی «گهگاه دست به فارسی‌سازی می‌زند» (خالقی مطلق، ۱۴۰۳: ۱/ ۱۱۱۸)، باید در این بررسی نویسی برگزیده او را به دیده درنگ گرفت، زیرا حتی اگر همراهی دیگر دستنویس‌ها را برتر از نویسی گاه یگانه او بدانیم، نباید برداشت او را از متن نادیده بگیریم. به دیگر سخن، به نظر می‌رسد در شاهنامه گاهی ریخت دارای واو اضافه ساخت اضافی «پیلان کوس» با ساخت عطفی «پیلان و کوس» درآمیخته و از این راه دستنویس‌ها و چاپ‌های شاهنامه به آشفتگی دچار شده‌اند. بنابراین، بی‌گمان، «پیلان و کوس» گاهی ریختی دیگر از «پیلان کوس» است که باید واو آن را نشانه اضافه به شمار آوریم. پیش از این عزیزالله جوینی نیز در چاپ حروفی دستنویس فلورانس (فردوسی، ۱۳۹۴: ۱/ ۴۲۵) واو را در این ترکیب یک مسئله گویشی و علامت کسره اضافه دانسته که با تصرف کاتبان در دستنویس‌های شاهنامه به وجود آمده است.

آنچه از متن، در تأیید این برداشت، برمی‌آید، بیتی در آغاز داستان فرود است که در تصحیح مصطفی جیحونی (همو، ۱۳۸۰: ۵۴۵/۲) در چنگک شک و در چاپ مسکو (همو، ۱۳۹۱: ۲۶/۴) به متن رفته و چنین است:

براندند ازان راه پیلان کوس به فرمان و رای سپهدار طوس

این بیت اگر الحاقی هم به شمار آید، نشان می‌دهد که «پیلان کوس» نویسی اصیل و «پیلان و کوس» ریخت دیگری از آن است نه ساخت عطفی مستقل، زیرا در این مورد فعل جمله فقط با «پیلان» همخوان است نه با کوس که به آن عطف شده باشد. ناگفته نماند که ترکیب «پیل و کوس» نیز که نمونه‌های اضافی و عطفی آن در دستنویس‌ها در هم آمیخته است، وضعیتی همانند «پیلان و کوس» دارد و نهایتاً بر پایه آنچه گذشت، پیرایش این نویسی در تصحیح شاهنامه شایسته بازنگری است.

۴-۲. ماهیت دستوری نمونه‌ها

نکته مهمی که با بررسی شماری از ساخت‌های اضافی دارای واو و درنگ بر نمونه‌های پرکاربرد آن در دوره معاصر نیز به دست می‌آید، ساخت «اسم و اسم» آن‌هاست. از دیگر سو، در همین ساخت است که اضافی با عطفی تمایز معنایی دارد. مثلاً معنای ساخت عطفی «زبان و گمان» با ساخت اضافی «زبان گمان» متفاوت است و این تمایز نشان می‌دهد که کاررفت‌های واو به جای کسره اضافه در ساخت «اسم و اسم» حاصل سهل‌انگاری یا گزینش اختیاری کاتب/گویشور نیست، بلکه تمایز زبانی است. البته همه نمونه‌های ساخت «اسم و اسم» نیز مشمول این قاعده نیستند. به دیگر سخن، بر پایه نمونه‌های پرشمار موردبررسی از میان انواع مختلف ساخت اضافی «اسم و اسم» فقط اضافه‌های تعلق به جای کسره اضافه می‌توانند واو بگیرند.

اضافه تعلق به گونه‌ای از اضافه گفته می‌شود که «میان مضاف و مضاف‌الیه رابطه تعلق وجود دارد و می‌توان آن را به صورت جمله‌ای درآورد که در آن مضاف مفعول و مضاف‌الیه نهاد جمله‌ای باشد که با فعل "داشتن" یا "تعلق داشتن" ساخته می‌شود: فرش اتاق: اتاق فرش دارد/ فرش به اتاق تعلق دارد. باغچه دانشگاه: دانشگاه باغچه دارد. اثر انگشت: انگشت اثر دارد. حافظ شیراز: حافظ

به شیراز تعلق دارد» (طباطبایی، ۱۳۹۵: ۴۲). نمونه‌های ساخت «اسم و اسم» نیز که در آن‌ها «واو» جای کسره اضافه را گرفته‌است، از این دسته‌اند: چرخ و فلک: فلک چرخ دارد. رنگ و رو: رو رنگ دارد. درد و دل: دل درد دارد. زبان و گمان: گمان (اندیشه) زبان دارد. زور و بازو: بازو زور دارد.

بر پایه آنچه گذشت، همه ساخت‌های «اسم و اسم» مشمولِ کاررفتِ واو به‌جای کسره اضافه نیستند. مثلاً در مواردی که این ساخت اضافه توضیحی می‌سازد، نباید پنداشت که با ترکیب اضافی روبه‌رو هستیم. اضافه‌های توضیحی اگر دارای ساخت «اسم و قید» باشند، می‌توانند در مواردی به‌جای کسره «واو» بگیرند. یکی از نمونه‌های ساخت «اسم و اسم» که حالتِ اضافی آن توضیحی است و البته به اشتباه اضافی پنداشته شده، ساختِ عطفی «ماه و مهر» است که در بیتی از پادشاهی فریدون آمده و مصححان را به اشتباه انداخته‌است:

اگر یادگارست ازو ماه و مهر بکوش و به رنج ایچ منمای چهر

(فردوسی، ۱۳۸۹ الف: ۱/ ۸۹)

نویسش «ماه و مهر» در همه دستنویس‌های شاهنامه به همین شکل آمده‌است، اما در همه چاپ‌های معتبر این کتاب به «ماه مهر» برگردانده و ساده شده‌است (ر.ک: فردوسی، ۱۳۸۶: ۵۸/ ۱؛ همو، ۱۹۶۰: ۷۹/ ۱؛ همو، ۱۳۹۱: ۷۷/ ۱؛ همو، ۱۳۸۰: ۷۲/ ۱؛ همو، ۱۳۸۸: ۱۷۵). البته در چاپِ حروفی دستنویس فلورانس به کوشش عزیزالله جوینی (فردوسی، ۱۳۹۴: ۳۸۹/ ۱) و هر دو چاپ خالقی مطلق (فردوسی، ۱۳۸۹ الف: ۸۹/ ۱؛ همو، ۱۳۹۳: ۵۱/ ۱) «ماه و مهر» به متن برده شده و همین هم درست است. خالقی مطلق (۱۳۸۹: ۱۰۸/ ۱) نیز با اینکه نویسش «ماه و مهر» را برگزیده، با اظهار شگفتی از همصدایی دستنویس‌ها و تأیید نویسش «ماه و مهر»، «ماه مهر» را موردانتظار دانسته و در این باره گفته‌است: «شگفت است که همه دستنویس‌ها ماه و مهر دارند، درحالی‌که ماه مهر موردانتظار است، یعنی مهرماه که ماه پیروزی فریدون بر ضحاک و ماه برگزاری جشن مهرگان است» (نک: همو، ۱۴۰۳: ۵/ ۱۵۲).

علاوه بر اینکه همصدایی دستنویس‌ها اجازه نمی‌دهد که این ساخت عطفی را به اضافی تبدیل کنیم، ماهیتِ دستوری آن نیز نشان‌دهنده آن است که واو را در آن نباید جایگزین کسره پنداشت، زیرا همان‌طور که پیشتر اشاره کردیم، ساخت‌های «اسم و اسم» در صورتی می‌توانند اضافی باشند که از نوع تعلق باشند، درحالی‌که «ماه و مهر» اضافه توضیحی است. «اضافه‌ای که در آن مضاف الیه مصداقی از مضاف است و می‌توان مضاف الیه را در مقام نهاد و مضاف را در مقام مسند یک جمله ربطی به کار برد؛ کشور ایران: ایران کشور است. کوه الوند: الوند کوه است. گل لاله: لاله گل است» (طباطبایی، ۱۳۹۵: ۴۳). اساساً در این‌گونه از ترکیب می‌توان مضاف را نیز حذف کرد و مثلاً به‌جای «ماه مهر» «مهر» گفت یا به‌جای «گل ارغوان» «ارغوان» گفت، اما در «درد سر» نمی‌توان چنین کرد. از همین روی، همان نویسش «ماه و مهر» که فقط در تصحیح خالقی مطلق به متن رفته، درست است، زیرا قطعاً این ساخت عطفی و «واو» در آن حرف عطف است نه واو اضافه.

۵- بحث و نتیجه‌گیری

یکی از مسائل مهم و نسبتاً مغفول در بررسی نسخه‌های شاهنامه و برخی دیگر از متن‌های کهن فارسی، ساختار نحوی ساخت‌های اضافی است که گاه مصححان را نیز دچار خطا و برداشت نادرست کرده‌است. در زبان فارسی معیار، نشانه ترکیب اضافی به‌طور رایج

کسره است، اما در متون کهن، به‌ویژه در شاهنامه، مواردی دیده می‌شود که در آن به‌جای کسره، «و» آمده است. این ویژگی زبانی، که احتمالاً تحت تأثیر گویش کاتب بوده، سبب شده که برخی مصححان میان ساخت‌های اضافی و عطفی تمایز قائل نشوند و گاه یکی را به‌جای دیگری در متن نهایی وارد کنند. در چنین زمینه‌ای، پژوهش حاضر با تکیه بر روش زبان‌شناسی پیکره‌ای توانست به‌صورت کمی و شفاف ساختار این ترکیب‌ها را در سطح گسترده‌ای بررسی کند. پژوهش با تهیه پیکره‌ای از شاهنامه با بیش از ۵۶۹۰۰۰ واژه و تقسیم آن به پنج زیرپیکره قابل پردازش، شرایطی فراهم کرد تا از طریق نرم‌افزار انتکانک، تمام موارد کاربرد حرف «و» استخراج و با تحلیل واژگان پیش و پس از آن، ساختارهایی که دو اسم را به‌هم متصل می‌کردند، شناسایی شوند. این فرایند در نبود برجسب‌های نحوی، به‌صورت دقیق و دستی ادامه یافت تا اعتبار تحلیل‌ها تضمین شود. یکی از مزایای کلیدی این پژوهش، بهره‌گیری از ابزار پیکره‌ای برای کشف الگوهای بود که در روش‌های سنتی یا صرفاً بافت‌محور، ممکن بود مغفول بماند یا دچار سوگیری ذهنی شود.

بر اساس تحلیل داده‌ها، مشخص شد که در ساختار «اسم و اسم» فقط در یک نوع از اضافه، یعنی اضافه تعلقی، امکان جایگزینی «و» به‌جای کسره اضافه وجود دارد. در این ساخت، بین دو اسم رابطه تملک، وابستگی یا همبستگی معنایی برقرار است؛ نظیر «زور و بازو»، «زبان و گمان» و «چرخ و فلک». این ترکیب‌ها، اگرچه در ظاهر با ساخت‌های عطفی مشابه‌اند، در عمق معنایی و نحوی به نوع خاصی از اضافه تعلق دارند و قابل بازگردانی به صورت «زورِ بازو»، «زبانِ گمان» و «چرخِ فلک» و مانند آن‌ها هستند. این شناسایی بر پایه تکرار منظم الگوهای نحوی در پیکره انجام شد و نه تفسیرهای فردی از بافت. در نقطه مقابل، در ساختار «اسم و اسم» انواع دیگر اضافه مانند اضافه توضیحی، چنین جایگزینی ممکن نیست. به‌عنوان مثال، ترکیب‌هایی چون «ماه و مهر» که در برخی چاپ‌ها به «ماهِ مهر» تبدیل شده است، نمونه‌ای از تصحیح‌های نادرست است. چرا که در اضافه توضیحی، رابطه معنایی خاصی که بتوان واو را جانشین کسره کرد وجود ندارد، و این‌گونه ترکیب‌ها اساساً ماهیتی عطفی دارند. این تمایز نه‌تنها در فارسی معاصر، بلکه در متون کهن نیز به‌وضوح دیده نمی‌شود؛ ما ترکیب‌هایی مانند «ماه و مرداد» یا «کشور و ایران» را در هیچ مرحله‌ای از تحول زبان فارسی به‌جای «ماهِ مرداد» یا «کشورِ ایران» نمی‌بینیم.

بدین ترتیب، در این پژوهش بر پایه داده‌های گسترده و تحلیل زبان‌شناختی، شاخصی عینی و قابل اتکا برای تشخیص ساخت‌های اضافی دارای واو از ساخت‌های عطفی پیشنهاد و چهار نمونه «بام و سرای»، «زبان و گمان»، «پیلان و کوس» و «پارسی و دری» از شاهنامه و دیگر متون به این شیوه بررسی و تصحیح و گزارش شد. بر این اساس، در ساختار «اسم و اسم» تنها در مواردی که ترکیب از نوع تعلقی باشد و دو اسم، رابطه وابستگی معنایی داشته باشند، می‌توان واو را به منزله جایگزینی تاریخی یا گویشی برای کسره تلقی کرد. در غیر این صورت، چنین جای‌گزینی می‌تواند باعث تحریف متن و معنای آن شود. در مجموع، پژوهش حاضر با استفاده از روش زبان‌شناسی پیکره‌ای، به درک دقیق‌تری از ساخت اضافه در متون کهن فارسی دست یافت و الگویی ارائه داد که می‌تواند در فرآیند تصحیح متون، به‌ویژه شاهنامه، مورد استفاده قرار گیرد.

منابع

- اسدی طوسی. (۱۳۶۵). لغت فرس، تصحیح فتح‌الله مجتبیایی و علی‌اشرف صادقی، چاپ اول، تهران: خوارزمی.
- اسدی طوسی. (۱۳۸۹). گرشاسب‌نامه، تصحیح حبیب یغمایی، چاپ دوم، تهران: دنیای کتاب.
- اصفهان‌ی، محمود بن محمد. (۱۳۶۴). دستورالوزاره، تصحیح رضا انزایی نژاد، چاپ اول، تهران: امیرکبیر.
- ازرقی هروی. (۱۳۹۸). دیوان ازرقی هروی، تصحیح و تحقیق مسعود راستی‌پور و محمدتقی خلوصی، چاپ اول، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- ایران‌شان بن ابی‌الخیر. (۱۳۷۰). بهمن‌نامه، ویراسته رحیم عفیفی، چاپ اول، تهران: علمی و فرهنگی.
- ایران‌شان بن ابی‌الخیر. (۱۳۷۷). کوش‌نامه، به کوشش جلال متینی، چاپ اول، تهران: علمی.
- باقری، مهری. (۱۳۹۳). تاریخ زبان فارسی، چاپ نوزدهم، تهران: قطره.
- بانوگشسپ‌نامه. (۱۳۹۳). مقدمه، تصحیح و توضیح روح‌انگیز کراچی، چاپ دوم، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- بیهقی، محمد بن حسین. (۲۵۳۶). تاریخ بیهقی، تصحیح علی‌اکبر فیاض، به اهتمام محمدجعفر یاحقی، چاپ دوم، مشهد: دانشگاه فردوسی.
- بیهقی، محمد بن حسین. (۱۳۸۹). تاریخ بیهقی، تصحیح محمدجعفر یاحقی و مهدی سیدی، چاپ سوم، تهران: سخن.
- تبریزی، قطران. (۱۳۶۲). دیوان قطران تبریزی، از روی نسخه محمد نخجوانی، تهران: ققنوس.
- تبریزی، قطران. (۱۴۰۲). دیوان قطران تبریزی، مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمود عابدی و مسعود جعفری با همکاری ته‌مین‌ه عطایی و شهره معرفت، چاپ اول، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی و سخن.
- ترجمه تفسیر طبری. (۱۳۹۰). به اهتمام حبیب یغمایی، چاپ سوم، تهران: دانشگاه تهران.
- خالقی مطلق، جلال. (۱۳۸۹). یادداشت‌های شاهنامه، چاپ نخست، تهران: مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی.
- خالقی مطلق، جلال. (۱۳۹۶). واژه‌نامه شاهنامه، چاپ اول، تهران: سخن.
- خالقی مطلق، جلال. (۱۴۰۳). گزارش شاهنامه، چاپ نخست، تهران: سخن.
- خطیبی، ابوالفضل. (۱۳۸۵). درباره شاهنامه، چاپ اول، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- ریاحی، محمدامین. (۱۳۷۴). «جان و جهان حافظ»، گلگشت در شعر و اندیشه حافظ، چاپ دوم، تهران: علمی، ص ۱۶۷-۱۷۴.
- ریاحی، محمدامین. (۱۳۷۹). «ملاحظات درباره زبان کهن آذربایجان»، پایداری حماسی، چاپ اول، تهران: مروارید، ص ۳۵-۵۶.
- سعدی، مصلح بن عبدالله. (۱۳۸۵). غزلهای سعدی، تصحیح و توضیح غلامحسین یوسفی، تهران: سخن.
- صادقی، علی‌اشرف. (۱۳۵۷). تکوین زبان فارسی، چاپ اول، تهران: دانشگاه آزاد ایران.
- صادقی، علی‌اشرف. (۱۳۸۴). «اضافه»، دانشنامه زبان و ادب فارسی، زیر نظر اسماعیل سعادت، ج ۱، چاپ اول، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ص ۴۴۸-۴۵۰.
- طباطبایی، علاء‌الدین. (۱۳۹۵). فرهنگ توصیفی دستور زبان فارسی، چاپ اول، تهران: فرهنگ معاصر.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۹۶۰ تا ۱۹۷۱). شاهنامه، تصحیح دانشمندان شوروی، زیر نظر برتلس و عبدالحسین نوشین، مسکو: آکادمی علوم اتحاد شوروی.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۷۹). شاهنامه (چاپ عکسی از روی نسخه متعلق به مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی)، با مقدمه فتح‌الله مجتبیایی، چاپ اول، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۰). شاهنامه، تصحیح مصطفی جیحونی، چاپ سوم، اصفهان: شاهنامه‌پژوهی.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۴). شاهنامه (چاپ عکسی از روی نسخه خطی کتابخانه بریتانیا مشهور به شاهنامه لندن)، نسخه برگردان: ایرج افشار و محمود امیدسالار، چاپ نخست، تهران: طلایه.

- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۶). شاهنامه، بر اساس چاپ ژول مول، به کوشش پرویز اتابکی، چاپ چهارم، تهران: علمی و فرهنگی.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۹ الف). شاهنامه، به کوشش جلال خالقی مطلق، چاپ سوم، تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۹ ب). شاهنامه (نسخه‌برگردان از روی نسخه کتابت اواخر سده هفتم و اوایل سده هشتم هجری، کتابخانه شرقی وابسته به دانشگاه سن ژوزف بیروت)، به کوشش ایرج افشار، محمود امیدسالار، نادر مطلبی کاشانی، با مقدمه‌ای از جلال خالقی مطلق، چاپ اول، تهران: طلایه.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۹۱). شاهنامه، زیر نظر مهدی قریب، تهران: سروش با همکاری دانشگاه خاورشناسی مسکو.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۹۳). شاهنامه، پیرایش جلال خالقی مطلق، چاپ اول، تهران: سخن.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۹۴). شاهنامه (از دستنویس موزه فلورانس)، گزارش ابیات و واژگان دشوار: عزیزالله جوینی، چاپ پنجم، تهران: دانشگاه تهران.
- فروزنده‌فرد، منوچهر. (۱۳۹۷). «سلسله پریشان (۲): ده نکته درباره حافظ»، فصلنامه قلم، ش ۸، زمستان، ص ۱-۱۰.
- فیروزبخش، پژمان. (۱۴۰۴). «پارسی و دری»، یکی از روی‌مرد شهنامه‌دان (جشن نامه چهل و پنج سالگی دکتر سجاد آیدنلو)، به کوشش رضا غفوری، چاپ نخست، قم: ادبیات، ص ۷۸۲-۸۰۱.
- قواس غزنوی، فخرالدین مبارکشاه. (۱۳۵۳). فرهنگ قواس، به اهتمام نذیر احمد، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- کزازی، میر جلال‌الدین. (۱۳۷۹ تا ۱۳۹۰). نامه باستان (ویرایش و گزارش شاهنامه فردوسی)، تهران: سمت.
- لازار، ژیلبر. (۱۳۸۴). «پهلوی، پارسی، دری؛ زبانهای ایران از نظر ابن مقفع»، شکل‌گیری زبان فارسی، ترجمه مهستی بحرینی، چاپ نخست، تهران: هرمس، ص ۶۹-۱۱۰.
- مستوفی، حمدالله. (۱۳۷۷). ظفرنامه به انضمام شاهنامه (چاپ عکسی از روی نسخه خطی مورخ ۸۰۷ هجری در کتابخانه بریتانیا)، زیر نظر نصرالله پورجوادی و نصرت‌الله رستگار، چاپ اول، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- نجفی، ابوالحسن. (۱۳۸۷). فرهنگ فارسی عامیانه، چاپ دوم، تهران: نیلوفر.
- نجفی، ابوالحسن. (۱۳۹۱). غلط نویسیم (فرهنگ دشواریهای زبان فارسی)، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- ولف، فریتس. (۱۳۷۷). فرهنگ شاهنامه فردوسی، چاپ دوم، تهران: اساطیر.
- هراتی، ابوالقاسم. (۱۳۸۰). جهانگیرنامه، به کوشش ضیاءالدین سجادی، تهران: دانشگاه تهران.
- عثمان مختاری (۱۳۴۱). دیوان عثمان مختاری، به اهتمام جلال‌الدین همایی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- Franco, L., Manzini, M. R., & Savoia, L. (۲۰۱۵). Linkers and agreement. *The Linguistic Review*, ۳۲(۲), ۲۷۷-۳۳۲.
- Kahnemuyipour, A. (۲۰۱۴). Revisiting the Persian Ezafe construction: a roll-up movement analysis. *Lingua*, ۱۵۰, ۱-۲۴.
- McEnery, T., & Wilson, A. (۲۰۰۱). *Corpus Linguistics: An Introduction* (2nd ed.). Edinburgh University Press.
- McEnery, T., Xiao, R., & Tono, Y. (۲۰۰۶). *Corpus-Based Language Studies: An Advanced Resource Book*. Routledge.
- Samvelian, P. (۲۰۰۷). A (phrasal) affix analysis of the Persian Ezafe. *Journal of Linguistics*, ۴۳(۳), ۶۰۵-۶۴۵. doi:۱۰/۱۰۱۷/S۰۰۲۲۲۲۶۷۰۷۰۰۴۷۸۱
- Samiian, V., & Larson, R. (۲۰۲۳). Middle Persian Ezafe. In S. Karimi, N. Nematollahi, R. Kabiri, & J. G. Ngui (Eds.), *Advances in Iranian Linguistics II* (pp. ۱۰۰-۱۲۹). John Benjamins. <https://doi.org/۱۰/۱۰۷۵/cilt.۳۶۱/۰۴sam>

Thornbury, S. (۲۰۱۰). *What can a corpus tell us about discourse?* In A. O’Keeffe & M. J. McCarthy (Eds.), *The Routledge Handbook of Corpus Linguistics* (pp. ۲۷۰–۲۸۷). London, UK: Routledge.
<https://doi.org/10.4۳۲۴/۹۷۸۰۲۰۳۸۵۶۹۴۹>

References:

- Asadi Tusi (۱۹۸۶) *Loqat-e Fors (Persian lexicon)*. ed. Fathollāh Mojtābā’i and ‘Ali-ašraf Sādeqi. Tehran: Xārazmi. [In Persian].
- Asadi Tusi (۲۰۱۰) *Garšāsb-nāme*. ed. Habib Yaqmā’i. Tehran: Donyāye ketāb. [In Persian].
- Azraqi Heravi (۲۰۱۹) *Divān-e Azraqi Heravi (The divān of Azraqi Heravi)*. ed. Mas‘ud Rāstipūr and Mohammad-Taqi Xolusi. Tehran: Ketābxāne. Muze va markaz-e asnād-e majles-e šowrāye eslāmi. [In Persian].
- Bāqeri, Mehri (۲۰۱۴) *Tārix-e zabān-e fārsi (History of the Persian language)*. Tehran: Qātre. [In Persian].
- Bānugošasp-nāme (The book of Bānugošasp)* (۲۰۱۴) ed. Ruḥ-angiz Kerāči. Tehran: Pažuhešgāh-e ‘olum-e ensāni va moṭāle‘āt-e farhangī. [In Persian].
- Beyhaqi, Moḥammad ibn Hosayn (۱۹۷۷) *Tārix-e beyhaqi (The history of Beyhaqi)*. ed. ‘Ali-Akbar Fayyāz. prepared by Moḥammad-Ja‘far Yāhaqi. Mashhad: Ferdowsi university. [In Persian].
- Beyhaqi, Moḥammad ibn Hosayn. (۲۰۱۰) *Tārix-e beyhaqi (The history of Beyhaqi)*. ed. Moḥammad-Ja‘far Yāhaqi and Mahdi Sayyedi. Tehran: Soxan. [In Persian].
- Esfahāni, Maḥmud ibn Mohammad (۱۹۸۵) *Dastur al-vezāre (The manual of vizierate)*. ed. Rezā Anzābi-nežād. Tehran: Amirkabir. [In Persian].
- Ferdowsi, Abolqāsem (۱۹۶۰–۱۹۷۱) *Šāhnāme*. Soviet edition under the supervision of Bertels and ‘Abdolhosayn Nušin. Moscow: Academy of Sciences of the Soviet Union. [In Persian].
- Ferdowsi, Abolqāsem (۲۰۰۰) *Šāhnāme* (Facsimile edition from the manuscript belonging to the Great Islamic Encyclopedia Center). With an introduction by Fathollāh Mojtābā’i. Tehran: Markaz-e dā‘eratolma‘āref-e bozorg-e eslāmi. [In Persian].
- Ferdowsi, Abolqāsem (۲۰۰۱) *Šāhnāme*. ed. Mostafā Jeyhuni. Isfahan: Šāhnāme-pāzūhi. [In Persian].
- Ferdowsi, Abolqāsem (۲۰۰۵) *Šāhnāme* (Facsimile edition from the British Library manuscript known as the London Šāhnāme). Facsimile prepared by Iraj Afšār and Mahmud Omidsālār. Tehran: Talāye. [In Persian].
- Ferdowsi, Abolqāsem (۲۰۰۷) *Šāhnāme*. Based on the edition of Jules Mohl; prepared by Parviz Atābaki. Tehran: ‘Elmi va farhangī. [In Persian].
- Ferdowsi, Abolqāsem (۲۰۱۰a) *Šāhnāme*. ed. Jalāl Xāleqi-Motlaq. Tehran: Markaz-e dā‘eratolma‘āref-e bozorg-e eslāmi. [In Persian].
- Ferdowsi, Abolqāsem (۲۰۱۰b) *Šāhnāme* (Facsimile edition from a manuscript copied in the late ۷th and early ۸th centuries AH, Oriental Library of Saint Joseph University of Beirut). Prepared by Iraj Afšār, Mahmud Omidsālār and Nāder Motalebi Kāšāni; with an introduction by Jalāl Xāleqi-motlaq. Tehran: Talāye. [In Persian].
- Ferdowsi, Abolqāsem (۲۰۱۲) *Šāhnāme*. Under the supervision of Mahdi Qarib. Tehran: Soruš in cooperation with Moscow Institute of Oriental Studies. [In Persian].
- Ferdowsi, Abolqāsem (۲۰۱۴) *Šāhnāme*. ed. Jalāl Xāleqi-motlaq. Tehran: Soxan. [In Persian].
- Ferdowsi, Abolqāsem. (۲۰۱۵) *Šāhnāme* (From the Florence Museum manuscript). Commentary on difficult verses and words by ‘Azizollāh Joveyni. Tehran: University of Tehran. [In Persian].
- Firuzbaxš, Pežmān (۲۰۲۵) “Pārsi va Dari (Persian and Dari).” In *Yeki ormavi-mard-e šāhnāmedān (Festschrift for the forty-fifth birthday of Dr. Sajjād Āydenlu)*, ed. Rezā Qafari, pp. ۷۸۲–۸۰۱. Qom: Adabiyyāt. [In Persian].
- Foruzande-fard, Manučehr (۲۰۱۸) “Sel-sele-ye parišān (۲): Dah نکته darbāreye Hāfez (The series of the distressed (۲): Ten notes on Hafez).” *Fasl-nāme-ye qalam*, vol. ۸ (Winter), pp. ۱–۱۰. [In Persian].
- Franco, L., Manzini, M. R., & Savoia, L. (۲۰۱۵) *Linkers and agreement. The Linguistic Review*, ۳۲(۲), pp. ۲۷۷–۳۳۲. [In English].

- Harāti, Abolqāsem (۱۳۰۱) *Jahāngirnāme (The book of Jahāngir)*. ed. Ziā'oddin Sajjādi. Tehran: University of Tehran. [In Persian].
- Irānshān ibn Abi al-Xayr (۱۳۹۱) *Bahmannāme (The book of Bahman)*. ed. Rahim 'Afifi. Tehran: 'Elmi va farhangi. [In Persian].
- Irānshān ibn Abi al-Xayr (۱۳۹۸) *Kušnāme (The book of Kuš)*. ed. Jalāl Matini. Tehran: 'Elmi. [In Persian].
- Kahnemuyipour, A. (۱۳۰۱). *Revisiting the Persian Ezafe construction: A roll-up movement analysis*. *Lingua*, ۱۰۰, pp. ۱–۲۴. [In English].
- Kazzāzi, Mirjalāloodin (۱۳۰۰–۱۳۱۱) *Nāme bāstān (Ancient book: Edition and commentary of Ferdowsi's Shahnameh)*. Tehran: SAMT. [In Persian].
- Xāleqi-motlaq, Jalāl (۱۳۰۱) *Yāddāšt-hāye šāhnāme (Notes on the Shahnameh)*. Tehran: Markaz-e dā'eratolma'āref-e bozorg-e eslāmi. [In Persian].
- Xāleqi-motlaq, Jalāl (۱۳۰۱) *Vāženāme šāhnāme (Glossary of the Shahnameh)*. Tehran: Soxan. [In Persian].
- Xāleqi-motlaq, Jalāl (۱۳۰۲) *Gozāreš-e šāhnāme (Commentary on the Shahnameh)*. Tehran: Soxan. [In Persian].
- Xatibi, Abolfazl (۱۳۰۶) *Darbāre šāhnāme (About the Shahnameh)*. Tehran: Markaz-e našr-e dānešgāhi. [In Persian].
- Lazard, Gilbert (۱۳۰۰) “Pahlavi, Pārsi, Dari; zabān-hāye Irān az nazar-e Ebn al-Moqaffa' (Pahlavi, Persian, Dari; Languages of Iran from the perspective of Ibn al-Muqaffa').” *Šekl-giriye zabān-e fārsi (The formation of the Persian language)*. tr. Mahasti Bahreyni, pp. ۶۹–۱۱۰. Tehran: Hermes. [In Persian].
- McEnery, T., & Wilson, A. (۱۳۰۱) *Corpus linguistics: An introduction*. Edinburgh University Press. [In English].
- McEnery, T., Xiao, R., & Tono, Y. (۱۳۰۶) *Corpus-based language studies: An advanced resource book*. Routledge. [In English].
- Mostowfi, Hamadollāh. (۱۳۹۸) *Zafarnāme be enzemām-e šāhnāme (The Zafarnāme with the completion of the Shahnameh)* (Facsimile edition from the ۸۰۷ AH manuscript in the British Library). Under the supervision of Nasrollāh Purjavādi and Nosratollāh Rastgār. Tehran: Markaz-e našr-e dānešgāhi. [In Persian].
- Najafi, Abolhasan (۱۳۰۸) *Farhang-e fārsiye āmiyāne (Dictionary of colloquial persian)*. Tehran: Nilufar. [In Persian].
- Najafi, Abolhasan (۱۳۱۲) *Qalat nanevisim (Farhang-e došvāri-hāye zabān-e fārsi) (Don't make mistakes in writing: Dictionary of Persian language difficulties)*. Tehran: Markaz-e našr-e dānešgāhi. [In Persian].
- 'Osmān Moxtāri (۱۳۶۲) *Divān-e 'Osmān Moxtāri (The divān of 'Osmān Moxtāri)*. ed. Jalāleddin Homā'i. Tehran: Bongāh-e tarjome va našr-e ketāb. [In Persian].
- Qavvās-e Qaznavi, Faxr al-Din Mobārakšāh (۱۳۷۴) *Farhang-e Qavvās (Dictionary of Qavvās)*. ed. Nazir Ahmad. Tehran: Bongāh-e tarjome va našr-e ketāb. [In Persian].
- Riyāhi, Mohammad-Amin. (۱۳۹۰). “Jān-o Jahān-e Hāfez”. In *Golgašt dar šer-o andiše-ye Hāfez*. pp. ۱۶۷–۱۷۴. Tehran: Elmi. [In Persian].
- Riyāhi, Mohammad-Amin. (۱۳۰۰). “Molāhezātī darbāre zabān-e kohan-e Āzarbāijān (Notes on the old language of Azerbaijan).” In *Pāydāriye hamāsi*. pp. ۳۰–۵۶. Tehran: Morvārid. [In Persian].
- Sa'di, Mosleh ibn 'Abdollāh (۱۳۰۶) *Qazal-hāye Sa'di (The ghazals of Sa'di)*. ed. Qolām-Hosayn Yusofi. Tehran: Soxan. [In Persian].
- Sādeqi, 'Ali-ašraf (۱۳۷۸) *Takvin-e zabān-e fārsi (Formation of the Persian language)*. Tehran: Dānešgāh-e āzād-e Irān. [In Persian].
- Sādeqi, 'Ali-Ašraf (۱۳۰۰) “Ezāfe (Ezafe).” *Dānešnāme zabān va adab-e fārsi (Encyclopedia of Persian language and literature)*. under the supervision of Esmā'il Sa'adat. vol. ۱. pp. ۴۴۸–۴۵۰. Tehran: Farhangestān-e zabān va adab-e fārsi. [In Persian].
- Samvelian, P. (۱۳۰۷) “A (phrasal) affix analysis of the Persian Ezafe”. *Journal of Linguistics*. ۴۳(۳). pp. ۶۰۰–۶۴۰. doi: ۱۰.۱۰۱۷/S۰۰۲۲۲۲۶۷۰۷۰۰۴۷۸۱. [In English].
- Samiian, V., & Larson, R. (۱۳۲۳) “Middle Persian Ezafe”. *Advances in Iranian Linguistics II*. ed. S. Karimi, N. Nematollahi, R. Kabiri, & J. G. Ngui. pp. ۱۰۰–۱۲۹. John Benjamins. <https://doi.org/10.1017/cilt.361.04sam>. [In English].

- Tabātabā'i, 'Alā'oddin (۲۰۱۶) *Farhang-e towsifiye dastur-e zabān-e fārsi (Descriptive grammar dictionary of Persian)*. Tehran: Farhang-e mo'āser. [In Persian].
- Tabrizi, Qatrān (۱۹۸۳) *Divān (The divān of Qatrān of Tabriz)*. Based on the manuscript of Mohammad Naxjavāni. Tehran: Qoqnus. [In Persian].
- Tabrizi, Qatrān (۲۰۲۳) *Divān (The divān of Qatrān of Tabriz)*. ed. Mahmud 'Ābedi and Mas'ud Ja'fari, with the collaboration of Tahmine 'Atāyi and Šohre Ma'refat. Tehran: Farhangestān-e zabān va adab-e fārsi and Soxan. [In Persian].
- Tarjomeye tafsir-e tabari (Translation of Tabari's commentary)* (۲۰۱۱) ed. Habib Yaqmā'i. Tehran: University of Tehran. [In Persian].
- Thornbury, S. (۲۰۱۰) "What can a corpus tell us about discourse?" *The Routledge handbook of corpus linguistics*. ed. A. O'Keeffe & M. J. McCarthy pp. ۲۷۰–۲۸۷. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203806949>. [In English].
- Wolff, Fritz (۱۹۹۸) *Farhang-e šāhnāme-ye Ferdowsi (Glossar zu Ferdosis Schahname)*. Tehran: Asātir. [In German].